

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Lepenica-priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje

Grin, Ernest

1963

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/2cf6f585-f2d1-4364-aa01-e19880111050>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

LEPENICA

Priroda, Stanovništvo, Privreda i Zdravlje

SARAJEVO

1963

ANTE FIAMENGO

SOCIOLOŠKA ANALIZA

STRUKTURA I DINAMIKA LEPENICE

PREDGOVOR

Prednji rad, »Sociološka analiza«, izrađena je na bazi slijedećeg izvornog materijala:

1. na bazi direktnog posmatranja, ličnog zapažanja i razgovora sa seljcima Lepenice; u fazi prikupljanja podataka ovom sociološkom metodom učestvovao je i Dragoljub Mitrović, sada predavač na Ekonomskom fakultetu Sarajevskog univerziteta, kome treba odati puno priznanje na savjesnom radu;

2. na bazi statističkih rezultata popisa stanovništva FNRJ od 1953. i kasnije naknadne obrade popisnih kartica za sela Lepenice;

3. na bazi manjih anketa i intervjuva koji su obuhvatili dio radnika-seljaka u nekim preduzećima i

4. na bazi dokumentacionog materijala kojim je raspolagala Općina Kiseljak.

Želio bih takođe da potcrtam neke elemente.

Prvo, rad »Sociološka analiza Lepenice« ne obrađuje historijat Lepenice. Čitaoca koji želi da zadobije neke historijske elemente ovog rejona, a prije svega elemente demografskog karaktera, upućujem na rad druga Trnjančeva. Tendencija ovog rada je bila da pruži snimanje postojeće situacije prema mogućim okolnostima i da ukaže na smjernice daljeg razvitka Lepenice.

Drugo, oskudica novčanih sredstava nije pružala mogućnost da se temeljitije obradi Lepenica, tj. da se potpunije iskoriste određeni sociološki metodi.

Treće, budući da je u međuvremenu izvršen nov popis stanovništva FNRJ, bilo bi vrlo korisno i umjesno kada bi se moglo izvršiti kompariranje rezultata ova dva popisa, onog iz 1953. i ovog iz 1961. No, to isto tako može biti i predmet posebnih studija.

Sociološka problematika Lepenice razmatrana je u ovoj radnji iz više različitih aspekata: socijalno-ekonomskog, nacionalno-religioznog, porodičnog i kulturnog, te iz aspekta uzajamnih odnosa društvenih grupa i promjena koje se zapažaju u procesu grupne interakcije i društvene dinamike. Osobita je pažnja posvećena pitanju posebne socijalne kategorije, tj. pitanju seljaka-industrijskog radnika.

Postavljeni pred pitanje kako da zahvatimo problem sociološke analize Lepenice, koje osnovne komponente da uzmemo koje bi mogle i trebalo da osvijetle ovaj rejon iz jednog sociološkog aspekta a da pri tome ne ulazimo u razmatranje mnogobrojnih pitanja koja su važna za jednu ovakvu analizu, ali koja nisu neophodna budući da opterećuju analizu mnogim faktografskim materijalom i problemima koji bi u izvjesnom smislu mogli zasjenčiti osnovne dimenzije socio-

loške analize, smatrali smo da bi bilo najbolje da u takvoj analizi razmotrimo slijedeće osnovne elemente:

1. socijalno-ekonomsku strukturu stanovništva,
2. seljak-industrijski radnik kao posebna socijalna kategorija,
3. nacionalno-religioznu strukturu,
4. porodičnu strukturu,
5. kulturnu strukturu,
6. međusobne odnose društvenih grupa i
7. promjene u načinu života i tendencije koje se ispoljavaju u procesu društvene dinamike.

I

SOCIJALNO-EKONOMSKA STRUKTURA STANOVNIŠTVA

U analizi socijalno-ekonomske strukture ostajemo na tlu današnjice, dodirujući samo uzgred historijski aspekt socijalnih promjena na tlu Lepenice, i to iz dva osnovna razloga: a) zbog toga što ne postoje dovoljni konkretni podaci na bazi kojih bi mogla biti sagledana dijalektika društvenih promjena u ovom regionu, i b) što jedna sociološka analiza lepeničke predeone cjeline, ukoliko želi da reflektira na solidnost i naučnost, treba da se temelji na prethodnim analizama pojedinih više konkretnih društvenih nauka, kao na primjer historije, kulturne i političke historije, ekonomije, etnografije, a takvih analiza još nemamo.

Prelazna faza kapitalizma u komunizam, ta društvena epoha dezintegracije jednog sistema i stvaranja drugog sistema koja se obično naziva socijalizam, još uvijek se karakterizira podjelom društva na klase. Drugim riječima, to je još klasno društvo. Kakav je klasni sklop, to jest kakva je socijalno-ekonomska struktura postojala u Lepenici poslije rata, i dali se ona bitno razlikuje od strukture prije rata? Činjeničke podatke na bazi kojih se može dobiti strukturalna slika lepeničkog kraja pruža popis stanovništva FNRJ od 31. marta 1953. S obzirom na posebna socijalno-ekonomska obilježja i njima odgovarajuće modalitete postoji prilična teškoća u sagledavanju socijalno-klasne strukture našeg društva, a prema tome i Lepenice. Naime, tu je struktura data na socijalno-profesionalnoj osnovi, to jest posebnim obilježjima kao što su: aktivnost, grupe zanimanja, položaj u zanimanju i konkretne vrste privredne djelatnosti zaposlenih osoba. U takvoj strukturalnoj shemi jedna ista grupa zanimanja može obuhvatiti i radnike i službenike, ali istovremeno i kategoriju »samostalan bez radnika«. Tako, na primjer, grupa zanimanja »prerađivači i obrađivači materije u industriji i zanatstvu« obuhvata i radnike i samostalne zanatlije, a to su ipak dvije posebne socijalne kategorije. Isto tako modalitet »položaj u zanimanju« obuhvata i poljoprivrednike i zanatlije u jednu kategoriju. Posebna je poteškoća što radnik-službenik čine jednu kategoriju u sistemu popisa stanovništva, dok su to ipak dvije različite socijalne kategorije, kao što takođe nije iskazana nigdje kategorija seljak-radnik (ili radnik-seljak), već je ona obuhvaćena kategorijom radnik-službenik. Svi ti elementi čine teškoće u određivanju socijalne strukture stanovništva.

Budući da je u demografskoj analizi Lepenice data struktura stanovništva po nekim bitnim obilježjima, kao, na primjer, po obilježju aktivnosti, po grupama zanimanja, po položaju u zanimanju, kao i po vrstama privredne djelatnosti, nema potrebe da tu strukturu ovdje ponavljamo, već je dovoljno da na bazi toga ukažemo na nekoliko glavnih kategorija u kojima dolazi pobjliže do izražaja socijalna struktura stanovništva Lepenice.

Mogle bi se izdvojiti četiri kategorije u kojima dolazi do izražaja klasni društveni sklop kod nas: radnik, službenik, poljoprivrednik i zanatlija. Kategorija

slobodne profesije je bila važna u danima revolucije, ali ona sve više iščezava, a pogotovo nije značajna za strukturalnu analizu Lepenice; nije bila tada, a nije ni danas.

Ako bismo na bazi strukture stanovništva po grupama zanimanja pokušali dobiti socijalnu strukturu po gore označenim kategorijama, dobili bismo slijedeću sliku:

a) struktura aktivnog stanovništva

	radnici	poljoprivrednici	službenici	zanatlije	ostali	ukupno
Gornja Lepenica	336	1.331	28	nije iskazano	15	1.710
Donja Lepenica	328	973	30	nije iskazano	19	1.360
Kiseljak	93	69	174	nije iskazano	109	445
Ukupno	757	2.373	232	nije iskazano	143	3.515
Procenat	21,6%	67,6%	6,6%		4,2%	100

b) ukupno stanovništvo

Gornja Lepenica	890	2.612	98	nije iskazano	35	3.635
Donja Lepenica	924	2.154	174	nije iskazano	69	3.326
Kiseljak	229	155	553	nije iskazano	265	1.202
Ukupno ¹	2.043	4.921	825	nije iskazano	369	8.163
u procentima	24,1%	60,7%	10,7%		4,5%	100

Koliki je nedostatak socijalne strukture po gornjim kategorijama, a ipak je on relativno još najbolji način za sagledavanje socijalne strukture stanovništva, najbolje će se vidjeti ako se ukrsti položaj u zanimanju sa grupama zanimanja. Na bazi takvog postupka mogu se zapaziti slijedeći nedostaci²:

TABELA 1.
DONJA LEPENICA SA VAROSICOM KISELJAK

Položaj u zanimanju	Šifra: Položaj u zanimanju	GRUPE ZANIMANJA										
		Svega	Poljoprivrednici, ribari, lovci i šumski radnici	Rudari, kopači kamena, oplemenjivači ruda i dubinski bušači	Prerađivači i obradivači materije u industriji i zanatstvu i mašinstvu	Saobraćajno-tehničko osoblje	Trgovci	Uslužno osoblje	Tehničari i naučnici i sl.	Članovi i funkcioneri predstavničkih organa i službenici u državnoj upravi i privredi	Nekvalifikovani radnici	Lica sa ličnim prihodima
Lica sa ličnim prihodom	0	149	—	—	—	—	—	—	—	—	—	149
Radnik — službenik	1	1.953	27	50	454	58	86	332	78	334	534	—
Član radne zadruge	2	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Samostalan bez radnika	3	1.709	1.613	—	81	5	—	10	—	—	—	—
Poslodavac	4	9	4	—	5	—	—	—	—	—	—	—
Pomažući član porodice	5	674	664	—	7	—	—	3	—	—	—	—
Učenik u privredi	6	28	—	—	22	—	—	6	—	—	—	—
Ukupno:		4.523	2.309	50	569	63	86	351	78	334	534	149

¹. Kategorijom radnik obuhvaćene su ove posebne grupe zanimanja: nekvalifikovani radnici; rudari, kopači kamena, oplemenjivači ruda i dubinski bušači, te zanatski i industrijski radnici; rudari, kopači kamena, oplemenjivači zanatlije pored radnika). Kategorijom pak poljoprivrednik obuhvaćeni su, pored poljoprivrednika, i ribari, lovci i šumski radnici, koji djelomično spadaju u socijalnu kategoriju radnik. Najzad kategorijom službenik obuhvaćene su ove grupe zanimanja: saobraćajno i tehničko osoblje, trgovci, uslužno osoblje, članovi i funkcioneri predstavničkih organa i službenici u državnoj upravi, te tehničari i naučnici. Iz toga se vidi očigledno nedostatak pregleda socijalne strukture stanovništva.

². Vidi tabele broj 1 i 2.

TABELA 2.
GORNJA LEPENICA

Položaj u zanimanju	Šifra položaj u zanimanju	GRUPE ZANIMANJA										
		Svega	Poljoprivrednici, ribari, lovci i šumski radnici	Rudari, kopači kamena, oplemenjivači ruda i dubinski bušači	Prerađivači i obrađivači materije u industriji i zanatstvu i mašinsti	Saobraćajno-tehničko osoblje	Trgovci	Uslužno osoblje	Tehničari i naučnici i sl.	Članovi i funkcioneri predstavničkih organa i službenici u državnoj upravi i privredi	Nekvalifikovani radnici	Lica sa ličnim prihodima
Lica sa ličnim prihodom	0	29	—	—	—	—	—	—	—	—	—	29
Radnik — službenik	1	1.106	145	22	220	7	13	28	16	35	620	—
Samostalan bez radnika	3	1.524	1.502	—	16	—	—	5	—	—	1	—
Poslodavac	4	7	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Pomažući član porodice	5	960	958	—	1	—	—	—	—	—	1	—
Učenik u privredi	6	9	—	—	9	—	—	—	—	—	—	—
Ukupno:		3.635	2.612	22	246	7	13	33	16	35	622	29

prvo, time su u kategoriju »radnik-službenik« svrstani ne samo radnici i službenici već u nju djelomično ulaze i poljoprivrednici, i samostalne zanatlije i slobodne profesije. Tako, na primjer, od 1.106 lica Gornje Lepenice koja spadaju u ovu kategoriju pripadaju grupi zanimanja »poljoprivrednici, ribari, lovci i šumski radnici« 145, grupi »rudari, kopači kamena, oplemenjivači ruda i dubinski bušači« 22, grupi »prerađivači i obrađivači materije u industriji i zanatstvu i mašinsti« 220 (kuda spadaju, svakako, i privatni zanatlije) razne grupe službenika, te nekvalificirani radnici, njih 620;

drugo, iz te jedinstvene kategorije, koja je u svojoj suštini složena od dvije, teško je lučiti koje grupe zanimanja spadaju u kategoriju radnik, a koje pak u kategoriju službenik;

treće, u kategoriji položaj u zanimanju »samostalan bez radnika« obuhvaćeni su kako poljoprivrednici tako i privatne zanatlije, te djelomično i grupa zanimanja »uslužno osoblje«, koja je, s druge strane, najvećim dijelom svrstana u kategoriju »radnik-službenik«.

Druga karakteristika koja proizlazi iz prednje strukture jeste odnos poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva:

	ukupno stanovništvo	poljoprivredno stanovništvo	procenat	ostalo stanovništvo	procenat
G. Lepenica	3.635	2.460	68,2	1.175	31,8
D. Lepenica	3.321	2.147	64,3	1.174	35,7
Ukupno	6.956	4.607	66,4	2.349	33,6
varoš Kiseljak	1.102	167	13,8	1.035	86,2

Prema tome, odnos poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva u Lepenici se ne razlikuje mnogo od odnosa koji postoji u našoj zemlji (zanimanje poljoprivrednici u aktivnom stanovništvu iznosi na teritoriji SFRJ 63,5%). Naime, procenat poljoprivrednog stanovništva u Lepenici je nešto iznad jugoslovenskog prosjeka.

No, i ova srazmjera dobija donekle drugu sliku ako se ima na umu da se u slučaju poljoprivrednog stanovništva ne radi o čisto poljoprivrednom stanovništvu, niti pak u slučaju radnika o čisto radničkom elementu. Radnički elemenat ostaje djelomično vezan za poljoprivredu, kao što je poljoprivreda, s druge strane, povezana s industrijskim radom putem takozvanih seljaka-radnika koji čine sastavni dio u jednoj istoj seljačkoj porodici, odakle su jedni — u svom elementu aktivnog stanovništva — tretirani kao radnici, a drugi kao poljoprivrednici. Ovakva situacija još više otežava sagledavanje klasne, socijalne strukture stanovništva Lepenice. Slična je situacija i u mnogim drugim krajevima Republike BiH, kao uostalom i u ostalim našim republikama, pa isto tako i u raznim zemljama, pa čak i industrijski vrlo razvijenim.

Treći elemenat značajan za sagledavanje karakteristike društvenog sklopa u Lepenici jeste relacija kategorije »poslodavac« u položaju u zanimanju i svih ostalih kategorija, budući da je u toj relaciji donekle i prikazana slika eksploatacijskih odnosa. Na čitavoj teritoriji Lepenice uklopivši i sam Kiseljak bilo je u vrijeme popisa stanovništva, tj. 31. III 1953, svega 7 poslodavaca, i to 3 u Gornjoj, 3 u Donjoj Lepenici i 1 u Kiseljaku, a gledano u ukupnom kvocijentu stanovnika, 16, i to 7 u Gornjoj, 4 u Donjoj Lepenici, i 5 u Kiseljaku.

Može se zapaziti da postoje dvije kategorije poslodavaca na terenu Lepenice: a) dio koji pripada kategoriji poljoprivrednika, čiji je broj veći, 11 od ukupno 16, i b) kategoriji zanatstva, kojih je manje, svega 5 od 16. S obzirom na to da se ovdje radi o malim zanatskim radnjama, gdje poslodavci najčešće sami učestvuju u procesu rada bez pomoćne radne snage, ili tek imaju ponekog učenika, ovaj sektor poslodavaca nije uopće od nekog značaja za elemenat eksploatacije.

O čemu se zapravo radi (odnosno radilo) u grupi od 11 poslodavaca poljoprivrednog sektora? U popisu je dato stanje koje je već u momentu samog popisa bilo likvidirano i predstavlja samo jedan ostatak, više po imenu nego po stvarnom stanju stvari. Iz samih statističkih podataka taj elemenat nije vidljiv. Ispitivanjem na terenu mogli smo zapaziti da se ovdje radilo o nekoliko bogatijih seljaka i trgovaca-poljoprivrednika koji su nekoliko godina prije drugog svjetskog rata, pa djelomično i u toku samog rata, došli do nešto većih kompleksa zemljišta³ koje su obrađivali seljaci Lepenice uz vrlo nepovoljne uslove, te o zemljištu koje je pripadalo crkvi. Oni su te seljake putem zaduživanja držali u neravnopravnom položaju, dovevši ih u zavisnost, tako da su oni i poslije oslobođenja služili tim poslodavcima, pa čak i svjedočili u njihov prilog na pretresima koji su povedeni protiv njih kao narodnih neprijatelja. To je zemljište djelomično podijeljeno seljacima, a dijelom pretvoreno u »dobro«, kao na primjer voćnjak u Zabrdju, koji je bio svojina jednog takvog trgovca-poljoprivrednika. Ova grupa poslodavaca (zemljoposjednika-trgovaca) danas zapravo više ne postoji, te je u tom pogledu i socijalna struktura izmijenjena, iako treba podvući da njihovo postojanje nije uopće bitnije mijenjalo socijalnu strukturu stanovništva Lepenice ni brojčano (svega 0,2% kako u strukturi aktivnog stanovništva tako i u strukturi ukupnog stanovništva), a ni po svom socijalnom efektu. Izvor slabog materijalnog položaja stanovništva nije se mogao tražiti u eksploataciji radne snage i trgovačkim spekulacijama, koje su,

³ Ukupno je oduzeto agrarnom reformom i konfiskovano 389 dunuma i 620 m², odnosno 38 hektara, 90 ari i 620 m² zemljišta. Podaci iz NO Kiseljak.

istina, u izvjesnom smislu pogoršavale njihovo stanje, već u agrarnoj prenaseljivosti i pomanjkanju drugih izvora egzistencije osim poljoprivrednog.

Poljoprivredno stanovništvo Lepenice je u najvećem procentu sitnosopstveničko.⁴ Ako se ima u vidu da je zemljište većinom brdovito i da ima malo plodnog zemljišta, onda se zapravo i ova veličina efektivno smanjuje na manje od polovice, odnosno ostaje tek jedna četvrtina obradivog zemljišta. Nešto je bolja situacija u Donjoj Lepenici, ali i tu nije bitno drukčija.

U analizi Lepenice obično se polazi iz aspekta cjeline. Međutim, za tačnije sagledavanje socijalno-ekonomske strukture Lepenice, načina života i tendencija svojstvenih daljem razvoju ovog kraja, važno je da se uoče karakteristični elementi obiju rejona Lepenice, to jest Gornje i Donje. Da li su one u ekonomskom, socijalnom i kulturnom pogledu identične, ili se opažaju izvjesne razlike? Kada budemo govorili o odnosima društvenih grupa, iznijecemo elemente distinkcije jednog i drugog kraja, a sada ćemo ukazati samo na neke razlike u socijalno-ekonomskoj strukturi.

Neka bitna razlika u socijalno-ekonomskoj strukturi ne postoji između Gornje i Donje Lepenice. No, ipak, ako apstrahiramo Kiseljak, kao centar Lepenice koji ima sasvim drukčiju socijalnu strukturu stanovništva, mogu se primijetiti izvjesne distinkcije između ova dva rejona po nizu elemenata.

Prvo, procenat poljoprivrednog stanovništva je nešto veći u Gornjoj nego u Donjoj Lepenici (67,4 prema 64,3), kao i procenat aktivnog stanovništva (49,9 u Gornjoj, a 43,4 u Donjoj).

Drugo, iako je srazmjerno stanovništvu nešto malo viši procenat radnika u Donjoj nego u Gornjoj Lepenici, postoji vidna nesrazmjera u pogledu odnosa kvalifikovane i nekvalifikovane radne snage u industriji i zanatstvu. Dok na primjer, u Donjoj Lepenici u dvije grupe zanimanja koje uglavnom obuhvataju kvalifikovanu radnu snagu (to jest u grupi »rudara, kopača kamena, oplemenjivača ruda i dubinskih bušača«, te grupi »prerađivača i obrađivača materije u industriji i zanatstvu«) ima 448 lica, dotle te iste grupe u Gornjoj Lepenici broje samo 268 lica. Obrnuta je relacija u kategoriji »nekvalifikovanih radnika«. U Donjoj Lepenici⁵ ima 476 nekvalifikovanih radnika, dok u Gornjoj taj broj iznosi 622.

Treće, u Donjoj Lepenici su srazmjerno jače sve grupe službeničkog karaktera, kao na primjer grupa saobraćajno-tehničkog osoblja (22 naprama 7), uslužnog osoblja (64 naprama 33), funkcionera predstavničkih organa i administrativnog osoblja (69:35), tehničara i naučnika⁶. (19:16). Jedino srazmjerno više ima lica u Gornjoj Lepenici u kategoriji trgovaca (9:13), što se objašnjava činjenicom da su sela Donje Lepenice u trgovačkom pogledu više orijentirana na Kiseljak i druge centre van općine Kiseljak, dok je komunikacija lica iz Gornje Lepenice u tom pogledu daleko teža.

Elementi iz socijalne strukture koji ukazuju na razlike između dvaju rejona Lepenice potvrđuju da je struktura Donje Lepenice u socijalno-ekonomskom pogledu progresivnija od strukture Gornje Lepenice. Povećavanje broja kvalifikovanih radnika, a smanjivanje nekvalifikovanih, te pojačavanje raznih uslužnih službi na račun procenata poljoprivrednog stanovništva i nekvalifikovane radne snage obilježje je svake naprednije socijalne strukture, i, obrnuto, veliki procenat poljoprivrednog stanovništva i nekvalifikovane radne snage znak je primitivnijeg društvenog stanja.

4. Vidi »Ekonomska struktura porodice«, str. 256. U početku sam bio planirao da ovaj dio obradim u prvoj glavi, ali sam tada radi cjeline problematike porodice odustao od te namjere.

5. Gdje nije izričito napomenuto drukčije, Donja Lepenica se tretira bez varošice Kiseljaka.

6. Termin »naučnik« uzet je prema obilježavanju u statističkim podacima. On ne označava ono što se u narodu podrazumijeva pod pojmom naučnik, tj. šegrt u zanatstvu, već predstavlja dio u grupi zanimanja koji se obično naziva »slobodne profesije«.

II

SELJAK-INDUSTRIJSKI RADNIK KAO POSEBNA SOCIJALNA KATEGORIJA

Nagli tempo industrijalizacije naše zemlje zahtijevao je, i stalno još i danas zahtijeva, veliki broj radnika. Budući da je radnička klasa kod nas bila nedovoljna, malobrojna, da bi mogla zadovoljiti tako veliki zahtjev koji je na nju postavljen, regrutacija radne snage za industriju obavljala se sa sela. Time se začeo poseban proces, proces transformacije seljaka u radnike. Taj je proces po svojoj prirodi dug. Seljaci koji odlaze u industriju dugo vremena nose u sebi jedan pečat protivrječnosti. Oni nisu ni radnici ni seljaci u pravom značenju, već negdje na prelazu iz jedne društvene kategorije u drugu. Oni su, kao takvi, u izvjesnom smislu oličenje žive protivrječnosti, kako je to svojevremeno govorio Marks za sitne buržuje. Oni su vezani i za svoju zemlju, ali oni su istovremeno povezani sa procesom industrijskog rada, gdje već vladaju socijalistički društveni odnosi. U njima se živo očituje protivrječnost težnje za očuvanjem seljačkog posjeda i učestvovanjem u procesu izgradnje sistema koji ide ka likvidiranju sitnog posjeda. Iz takvog ekonomskog položaja seljaka-radnika proizašla je i posebna psihologija ove nove socijalne kategorije, kao i svojevrstan njen pogled na svijet. Preobražaj seljaka, prema tome, ne treba posmatrati samo iz ekonomskog aspekta već takođe iz društveno-političkog, kulturnog i psihološko-idejnog.

Taj proces transformacije seljaka u radnika, u kome (procesu) radni čovjek nužno duže ili kraće vrijeme ostaje u kategoriji seljak-radnik, zahvatio je i sela »Lepenice«. Otuda jedno sociološko snimanje lepeničkog rejona, fiksiranje temeljnih procesa i promjena koje se danas zapažaju u ovom kraju ne možemo zamisliti bez analize ove nove socijalne kategorije stanovništva, koja u pravom smislu nije više seljak, a još nije radnik, kategorije seljak-industrijske radnik.

U analizi kategorije seljak-industrijski radnik lepeničkog rejona razmotrena su sljedeća pitanja: 1. uzroci pojave seljaka-industrijskog radnika u Lepenici; 2. struktura ove socijalne kategorije u odnosu prema veličini posjeda, starosnom obilježju, broju djece, kvalifikaciji itd.; 3. poseban položaj seljaka-industrijskog radnika s obzirom na njegovu ishranu, na način odlaska na rad, na njegovo angažiranje u preduzeću, kako u procesu proizvodnje tako isto i u procesu društveno-političke i kulturne djelatnosti; 4. motivi i tendencije seljaka-industrijskih radnika koji ih pokreću sa sela, kao i njihova perspektiva.

1. USLOVI POJAVE SOCIJALNE KATEGORIJE SELJAKA INDUSTRIJSKOG RADNIKA

Osnovno zanimanje stanovništva čitave Lepenice do drugog svjetskog rata bila je poljoprivreda-zemljoradnja i stočarstvo. S obzirom na to da ta grana privrede nije bila dovoljna za izdržavanje stanovništva, još prije drugog svjetskog rata nailazimo na činjenicu da je dio stanovništva morao tražiti i druge izvore egzistencije van svojih sela. Tada je postojalo nekoliko pomoćnih izvora egzistencije: a) sezonski rad na sječi šuma i rad u ciglanama; b) prevoženje raznog šumskog i građevinskog materijala pomoću sopstvene stoke; c) kađenje ugara i pravljenje kreča (ovaj je rad poslije rata sasvim napušten); d) odlazak na gradnju željezničkih pruga (dio radnika Lepenice učestvovao je u gradnji pruge Sarajevo — Višegrad) i putova. Srazmjerno je najveći dio radne snage bio apsorbiran šumskim radovima. U tome smislu je poznata parola u dolini Lepenice da je lepenički narod obišao sve šumske manipulacije u srednjoj Bosni. Pretežni dio radne snage bio je povremeno ili sezonski angažiran, a mnogo manje je bio na radu stalno van sela. Osim toga, postojao je još prije rata u Lepenici priličan broj seoskih zidarskih »majstora«, to jest samoukih zidara koji su gradili kuće u svojim, kao i u susjednim selima.

Nagli proces zapošljavanja seljaka iz Lepenice u industriji, i to ne više samo u vidu sezonskog već stalnog rada, otpočeo je poslije drugog svjetskog rata

paralelno s procesom izgradnje socijalizma. Osnovni pokretački elemenat ovoj pojavi nalazimo u brzoj industrijalizaciji naše zemlje, a posebno u neposrednoj blizini Lepenice, bilo da se radi o podizanju novih industrijskih postrojenja bilo o proširenju i moderniziranju već postojeće industrije. Lepenica je i ranije imala dosta latentne radne snage, koja zbog nerazvijene industrije u okolici nije mogla biti pravilno iskorišćena. Momenat otkrivanja te latentne radne snage i njenog pretvaranja u stalnu radnu snagu nastao je poslije rata u uslovima brzog procesa industrijalizacije sarajevskog bazena, koji je proces tražio novu radnu snagu. U takvim novostvorenim društveno-materijalnim okolnostima mogli su doći do svog punijeg izražaja već ranije započeti procesi na selu — kao što su proces konstantnog osiromašavanja uslijed nedovoljne količine zemljišta i slabog kvaliteta zemljišta, a uz istovremeno jako množenje stanovništva, kao i proces dezintegracije porodice i porodičnih zadruga — te naći svoje normalno rješenje u industriji.

Iz godine u godinu dolina Lepenice je davala sve više radne snage novopodignutoj industriji sarajevskog bazena, kako sezonske tako i stalne. Dok je prije rata uglavnom postojala u Lepenici sezonska radna snaga, poslije rata, u uslovima industrijalizacije i izgradnje socijalizma, sve izrazitije se ispoljava stvaranje stalne radne snage.

Prema podacima popisa stanovništva FNRJ od 31. marta 1953. bilo je u Donjoj Lepenici (zajedno s mjestom Kiseljakom) od 1.884 glave aktivnog stanovništva 583 radnika, od kojih 202 nekvalifikovana radnika. U taj broj nisu uračunati šumski radnici niti službenici u državnoj upravi i privredi. U Gornjoj pak Lepenici od ukupno 1.728 glava aktivnog stanovništva bilo je 354 radnika, od kojih 228 nekvalifikovanih. Ista primjedba važi i za radnike Donje Lepenice. Taj je broj povećavan konstantno iz godine u godinu. Prema podacima općine Kiseljak, u čitavoj općini je taj broj iznosio krajem 1958. oko 4.000 od čega se računa da je otpadalo na Gornju i Donju Lepenicu nešto preko polovice. Od toga je u isto vrijeme bilo oko 1.000 sezonskih radnika, a samo iz Gornje Lepenice oko 300.

Dva su osnovna industrijska reiona u kojima je zaposlena radna snaga iz Lepenice: a) Sarajevo i njegova najbliža okolica (»Bosanka« i »Ljekovito bilje« u Blažuju, »Jahorina« — pilana u Hadžićima — i manipulacija »Jahorina« u Tarčinu; »Vranica«, građevinsko preduzeće, »Barit«, mlin u Tarčinu; »Hidrogradnja«; »Tunelogradnja«; »Niškogradnja«, gradilište Zovik; »Ciglanica« u Rakovici; »Štup«, »Lasta«, »Tehnička sekcija za puteve«, Energoinvest; PTT u Sarajevu itd.); b) Ilijaš, Vareš, Kakanj, Zenica itd. Ka Sarajevu i njegovoj okolici (Blažuj, Hadžići, Ilidža) gravitiraju seljaci iz Gornje Lepenice i neki krajevi iz Donje, prvenstveno oni iz Han-Ploče, Brnjaka i njima susjednih sela, dok su prema Ilijašu, Varešu i drugim radilištima orijentirani više seljaci iz okolice samog Kiseljaka. No, i tu postoje izvjesni izuzeci, pogotovo s obzirom na to da dobra komunikacija za sela koja su bliže cesti dozvoljava njihovim stanovnicima da se srazmjerno lakše kreću u oba smjera nego stanovnici Gornje Lepenice.

2. STRUKTURA SELJAKA I INDUSTRIJSKIH RADNIKA

Nema nijednog naselja u Dolini Lepenice, pa i najmanjeg, iz kojeg nema seljaka-radnika, bilo sezonskog ili stalnog karaktera. U koje god naselje uđete za vrijeme ljetne radne sezone, primijetićete gotovo samo žensku radnu snagu u polju i u baštama. Na pitanje gdje su im muževi, gotovo redovito odgovor glasi: »Otišao na državni rad da bi se mogao platiti porez i podmiriti ostale potrebe, jer je zemlja siromašna, a ima mnogo djece«.

Šta je karakteristično za strukturu ove kategorije seljaka-radnika iz sociološkog aspekta? Ne raspoložemo podacima za ukupnu masu seljaka-radnika iz Lepenice, već samo za jedan dio — koji je zaposlen u raznim preduzećima, u Hadžićima i Blažuju (»Bosanka«), ali posmatranja na terenu Lepenice i mnogobrojni intervjui, kako seljaka tako i općinskih odbornika koji dobro poznaju stanje

u njihovim selima, govore da slična struktura seljaka-radnika postoji i u ostalim preduzećima.

Strukturu seljaka-radnika prikazaćemo iz slijedećih aspekata: a) s obzirom na veličinu posjeda; b) s obzirom na bračno stanje i broj djece; c) s obzirom na godine starosti i staž u preduzeću; d) s obzirom na kvalifikaciju; e) s obzirom na nacionalni sastav i f) s obzirom na kraj — tj. da li potječe iz Gornje ili Donje Lepenice.

a) Struktura seljaka-radnika po veličini posjeda. Ako je tačna konstatacija da je glavni uzrok koji tjera seljaka na rad u tvornicu nemogućnost da stvori uslove egzistencije za svoju porodicu na malom i slabokvalitetnom komadu zemljišta, onda bi najveći broj seljaka-radnika trebalo da potječe iz sloja najsiromašnijih seljaka. Istraživanje je potvrdilo ovu hipotezu. Od 170 seljaka-radnika iz Lepenice koji rade u raznim preduzećima općine Hadžići srazmjera prema veličini posjeda je slijedeća: s posjedom do 1 hektara (10 dunuma) bilo je aprila 1960. (tj. kada je izvršeno istraživanje) 89 seljaka-radnika, do 2 ha — 29 seljaka-radnika, od 3 do 5 ha — 35, od 5 do 8 ha — 16 i od 8 do 10 ha samo jedan radnik. Dakle, natpolovični broj seljaka-radnika zaposlenih u ovim preduzećima imalo je posjed do 1 hektara. U svim preduzećima općine Hadžići ta kategorija seljaka je sačinjavala apsolutnu većinu osim u šumskoj manipulaciji »Jahorina« u Tarčinu, gdje je procentualno najviše seljaka bilo sa posjedom od 2 do 5 hektara, zatim od 5 do 8, pa onda sa posjedom do 2 ha, a tek na četvrtom mjestu seljaka s posjedom do 1 hektara. Vjerovatno da se ovdje radilo o seljacima koji su tamo radili zajedno sa svojom stokom za vuču, koju obično nemaju siromašni seljaci, to jest oni čiji je posjed ispod 1 hektara.

Nešto drukčija je slika seljaka-radnika zaposlenih u »Bosanki«. Od 175 radnika zaposlenih u 1960. bilo je: sa posjeda do jednog ha 35 radnika, do 2 ha 34 radnika, od 3 do 5 ha bio je 81 radnik, od 5 do 8 ha 21 radnik i od 8 do 10 ha bilo je svega 4 radnika.

Ovi se podaci slažu sa mnogobrojnim izjavama seljaka i službenika iz Lepenice. Tako, na primjer, u Općinskom odboru, u razmatranju odnosa Gornjeg i Donjeg Paleža, podvlače: »Gornji Palež je ekonomski jači i u njemu ima manje seljaka-radnika. Oni imaju prilično zemlje — i nisu primorani da odlaze na rad kao oni iz Donjeg Paleža«. Sin Komšića Ive iz Pareževića (zvani »Katana«), koji je i sam tokom ljeta sezonski radnik, kaže: »Većina seljaka-radnika bi ostali kod kuće da rade kad bi mogli da žive od svoje zemlje. Ali su primorani da odlaze«.

b) Bračno stanje i broj djece seljaka-radnika. Iz podataka dobivenih na bazi intervjuisanja mogu se zapaziti dvije tendencije koje djeluju: a) prosječno je jača frekvencija ljudi koji imaju više djece, i b) u tvornice idu također dosta mladi ljudi koji nisu ženjeni. Od 170 radnika-seljaka zaposlenih u preduzećima općine Hadžići bilo je 130 oženjenih, a 40 neoženjenih. Još veći procenat oženjenih bio je u »Bosanki«. Od 175 radnika bilo je 157 oženjenih, a 18 neoženjenih. Ako se ima u vidu da se na selima ljudi rano žene, onda u ovoj broj neoženjenih radnika treba prvenstveno ubrojati mladiće prije odsluženja vojnog roka i neposredno poslije odsluženja.

Da elemenat dječjih doplataka važi, sigurno, kao značajan motivacioni faktor, ali nipošto ne isključivi, pa često i ne najjači, u traženju zapošljenja u industriji, to nam najbolje pokazuju podaci koji se odnose na srazmjeru seljaka-industrijskih radnika prema broju djece. U preduzećima općine Hadžići najbrojnija je kategorija onih koji imaju 3 djeteta (33 od 170), zatim ona sa dva (28 od 170), dalje kategorija onih bez djece (27), skoro podjednako onih koji imaju 4 (21) i 5 djece (20), pa tek onih koji imaju jedno dijete (19 od 170). Slična je srazmjera i među radnicima u »Bosanki«: od 175 radnika iz Lepenice ima ih: sa 3 djeteta 36 radnika, sa 2 djeteta 35 radnika, sa jednim 39 radnika, sa 4 djece 29 radnika, sa 5 i više djece 9 radnika, te 35 radnika bez djece.

Možda bi se ova srazmjera unekoliko izmijenila kada bi se uzela u obzir cjelokupna masa zaposlenog stanovništva Lepenice. No, čini se da bi i tada u osnovi ostala ista tendencija. Na to upućuju iskazi mnogih seljaka, u raznim selima i naseljima, koje smo intervjuisali, kao i podaci Odbora Kuliješ i Općine Kiseljak. Tako, na primjer, Perić Ivo iz Čubrena kaže: »U Čubrenu radi poneko skoro iz svake kuće. Dječji doplaci ih tjeraju van kuće«.

Iz gornjeg bismo mogli zaključiti da postoje dvije kategorije ljudi koji odlaze na rad. U jednu kategoriju spadaju oni ljudi koji imaju malo zemlje, malu kućicu, veliku porodicu, kao i otresitiji mladići po povratku iz vojske. Drugim riječima, u ovu kategoriju spadaju mlađi ljudi i oni slabostojeći, koji više tendiraju da se sasvim iseše iz svog kraja. U drugu kategoriju spadaju oni koji stoje nešto bolje i srednjestojeći. Njih veže zemlja i poslije kraćeg ili dužeg rada van kuće oni stalno ostaju kod kuće.

c) Godine starosti i radni staž u preduzeću. S prednjim elementom je blisko povezano pitanje godina starosti seljaka-industrijskih radnika. Najčešće se potcrtava da na rad odlaze mlađi ljudi, omladina. Međutim, gro radne snage iz Lepenice zaposlene u industriji potječe iz srednje starosne dobi. Starosna struktura seljaka-industrijskih radnika zaposlenih u preduzećima općine Hadžići to vidno potvrđuje. Od 170 seljaka-radnika na starosnu grupu do 20 godina otpada 24 radnika, na grupu od 20 do 25 godina 25 radnika, na grupu od 25 do 30 godina starosti 39 radnika, na grupu od 30 do 40 godina 45 radnika, a na grupu sa više od 40 godina starosti 37 radnika. Nešto drukčija je struktura po starosnim grupama i radnika-seljaka zaposlenih u »Bosanki«. U starosnoj grupi do 20 godina ima 12 radnika, u grupi od 20 do 25 godina ima 37 radnika, u grupi od 25 do 30 godina ima 64 radnika, od 30 do 40 godina starosti ima 50 radnika, a u grupi od iznad 40 godina ima 12 radnika. Prema tome, starosna struktura seljaka-radnika zaposlenih u »Bosanki« ima procentualno nešto jače zastupljene mlade osobe. Drugim riječima, mlađi ljudi se radije orijentiraju prema industriji, gdje se može doći do položaja kvalifikovanih radnika. U istom smislu se kreću i izjave seljaka u svim naseljima. Gotovo posvuda se žale da je sa sela otišla najbolja radna snaga.

Odliv radne snage iz Lepenice u industriju teče prilično ravnomjerno svake godine. Ta se činjenica, pored ostalog, iskazuje i u dužini radnog staža. Dužina radnog staža radnika zaposlenih u preduzećima općine Hadžići je slijedeća: do 1 godinu staža ima 35 radnika, do 2 godine staža ima 31 radnik, do 3 godine ima 14 radnika, do 5 godina radnog staža ima 21 radnik, a iznad 5 godina 69 radnika. Ukupno do 5 godina radnog staža ima 101 radnik, a iznad toga 69 radnika. Nešto drukčija struktura radnika po radnom stažu je u preduzeću »Bosanka«. Od 175 radnika ima radni staž do 1 godinu 31 radnik, do 2 godine 38 radnika, do 3 godine 33 radnika, od 3 do 5 godina takođe 33 radnika, a iznad 5 godina 40 radnika. Znači da je u »Bosanki« nešto manji radni staž nego u preduzećima općine Hadžići.

d) Kvalifikaciona struktura seljaka-industrijskih radnika. Kvalifikaciona struktura radne snage lepeničkog kraja zaposlene u industriji je vrlo nepovoljna. Već sama činjenica o niskom stažu te radne snage upućuje donekle i na njen karakter. Od 170 radnika zaposlenih u općini Hadžići nema nijednog visokokvalifikovanog radnika, samo 34 kvalifikovana i polukvalifikovana radnika u kom broju ima polukvalifikovanih radnika koji zauzimaju radno mjesto kvalifikovanog radnika), a svi ostali su nekvalifikovana radna snaga — njih 96 — i priučenih — njih 40. Nešto bolja je struktura radne snage u »Bosanki«, i to naročito u broju polukvalifikovanih radnika. Od 175 radnika ima: 16 kvalifikovanih, 73 polukvalifikovana, 57 nekvalifikovanih i 29 priučenih radnika.

Takav kvalifikacioni sastav radne snage iz rejona Lepenice imao je nužno kao posljedicu dvije okolnosti koje se negativno odražavaju na životni standard stanovništva Lepenice. Prvo, ta snaga zaposlena je obično na sasvim sporednim radnim mjestima, fizički napornijim i opasnijim po zdravlje, a to su istovremeno

najčešće preduzeća sa manjom produktivnošću i rentabilitetom. Drugo, prihodi radne snage iz Lepenice su u većini slučajeva vrlo niski. Oni se kreću prosječno od 7.000 do 10.000 dinara.

Tako nisko plaćena nekvalifikovana radna snaga, koja je po sebi nerentabilna, pogotovo kada se uzme u obzir da je to snaga koja potroši mnogo vremena na putovanje od kuće do radnog mjesta i natrag, stvorila je i poseban stil rezonovanja na selu. Tako, na primjer, seljak Huso Muhović iz Bukovice kaže da se »osjeća da ljudi smatraju da je bolje da ne idu na rad, ali su primorani zbog malog zemljišta i velikog broja djece«. Sličnu konstataciju podvlači i odbornik iz sela Zabrđa Lučić Stjepan (Pero): »Ljudi rade u tvornici, ali ništa od toga nemaju, jer gube na drugoj strani u poljoprivredi. Radnici koji rade na strani uviđaju i sami da od toga nemaju neke naročite koristi, ali moraju da rade...«

Niska kvalifikaciona struktura industrijske radne snage iz Lepenice proističe iz nekoliko faktora. Prvo, to je radna snaga bez prethodne opće i stručne naobrazbe. Drugo, to je u većini slučajeva radna snaga koja nije mnogo zainteresirana da u svom preduzeću stiče kvalifikaciju, jer nije sasvim odlučno orijentirana na rad u preduzeću. Onaj dio koji se jače orijentira u tom smjeru ulaže i veće napore u pravcu sticanja kvalifikacija. U zadnje vrijeme ova tendencija jača, i to više u slučaju mlađe radne snage. Služba za radne odnose općine Kiseljak potvrđuje činjenicu da se »u zadnje dvije godine mnogo radnika prekvalifikovalo«, ali nema tačne podatke koliko. Srazmjerno najviše kvalifikovane radne snage ima u sektoru građevinarstva, kuda dijelom dolaze na rad takozvani seoski majstori građevinari.

e) Ostali elementi važni za strukturu seljaka-radnika. Za analizu strukture seljaka-radnika Lepenice važni su, dalje elementi kao spol, nacionalno obilježje i kraj iz kojeg se oni najviše regrutuju.

Za razliku od mnogih krajeva naše zemlje, gdje je sasvim normalno da se u industrijsku proizvodnju ukopčava kako muška tako i ženska radna snaga, Lepenica spada u one zaostale i dosta konzervativne krajeve gdje uglavnom na rad ide muška radna snaga. U većem dijelu Lepenice, i to izrazitije u Gornjoj nego u Donjoj, još uvijek vlada mišljenje da je sramota za žensko čeljade da ide na rad van sela, u industriju. Dok mlađi svijet gleda nešto liberalnije na odlazak žena i djevojaka na rad u fabriku, i poneki put se zadovoljava ogovaranjem takvih osoba, stariji u selu njihov odlazak u tvornice oštro kritikuju, smatrajući da je to prava sramota i, u neku ruku, izraz pokvarenosti.

No nezavisno od takvih shvatanja, sve vidljivije prodire u zadnje vrijeme tendencija odlaska i ženske radne snage na rad u preduzeća. Žena seljanki-radnica je, istina, vrlo malo (računa se oko 30 iz čitave Lepenice), ali je proces njihove emancipacije u tom pogledu već započet. Uglavnom na rad odlaze djevojke, pri čemu je jedan od važnih motiva koji ih tjera na rad želja za somostalnošću i neodvisnošću u odnosu prema muškarcu, kao i »pripremanje odjeće i djevojačkog ruha«, kako se izražavaju seljaci lepeničkog kraja.

Dvije su glavne sfere u kojim se zapošljava ženska radna snaga: kućne pomoćnice i industrija. Prema podacima službenika za radne odnose općine Kiseljak, žene zaposlene u industriji većim dijelom rade u raznim preduzećima kao što su Čilimara u Sarajevu i Tvornica čarapa »Ključ«, te Ledara, i to žene iz Azapovića i Han-Ploče. Interesantno je da 4 žene iz Gornje Lepenice nalazimo u šumskoj manipulaciji »Jahorini« u Tarčinu. U »Bosanki«, gdje inače od 1.025 radnika ima 274 ženskog spola, ima samo 6 radnica iz Lepenice. Procenat radnika ženskog spola u preduzeću je 26,6%, dok od ukupne radne snage iz Lepenice ima samo 3,6%.

U pogledu strukture radne snage seljaka-radnika u odnosu prema nacionalnom obilježju ne postoje neke osjetne disproporcije s obzirom na srazmjeru stanovništva Lepenice po nacionalnosti. U Svim preduzećima ima radnika hrvatske i srpske nacionalnosti, te muslimanske društvene grupacije. Ipak se može primijetiti

da postoji izvjesna jača koncentracija seljaka-radnika Hrvata u jednim preduzećima, kao, na primjer, u šumskoj manipulaciji »Jahorina« u Tarčinu (od ukupno 63 radnika tog preduzeća bilo je aprila 1960. godine 49 Hrvata, i to najvećim dijelom iz Gornje Lepenice), u »Niskogradnji« gradilišta Zovik, u »Bosanki« itd. Radnici muslimani najviše su koncentrirani u pilani »Jahorini« u Hadžićima, zatim u »Hidrogradnji«. Srazmjerno nacionalnoj strukturi, najmanje ima seljaka-radnika srpske nacionalnosti, zatim hrvatske, a najviše muslimanske društvene grupe, ali bez osjetnih odstupanja. Ta se činjenica u izvjesnom smislu objašnjava najnepovoljnijim socijalno-ekonomskim položajem muslimanskog stanovništva i srazmjerno većim brojem djece u njihovim porodicama, što ih primorava da u većem broju traže rješenje svoga položaja u industriji. Obrnuta je situacija u »Bosanki«. Ovdje od 175 radnika ima Srba 47, Hrvata 74, a muslimana 54.

Srazmjerno više seljaka-industrijskih radnika ima iz Donje nego iz Gornje Lepenice, što se u prvom redu objašnjava boljim saobraćajnim vezama i lakšim dodirom sa industrijskim centrima, a ne slabijom poljoprivredom.

Na bazi strukture radne snage seljaka-radnika može se potvrditi postavka data u početku analize ovog pitanja, a to je — da su seljaci tjerani na rad u industriju prije svega ekonomskim položajem (slabim kvalitetom zemljišta i malim posjedima), te velikim brojem djece, što naglo pogoršava njihov ekonomski položaj. To je uglavnom nekvalifikovana radna snaga sa malim radnim stažom i niskim dohocima, što ima za posljedicu da njihovim odlaskom u industriju nije sanirana njihova materijalna pozicija, već samo djelomično ublažena.

3. POLOŽAJ SELJAKA-RADNIKA

Sagledavanje položaja seljaka-radnika i njegova uloga, kako u okvirima regiona Lepenice tako i u okviru same te socijalne kategorije, traže da se osvijetle još neke komponente, kao napr.: pitanje dnevne migracije ove radne snage, pitanje njene ishrane, te stila njenog života kako u preduzeću tako i na selu.

a) Dnevna migracija seljaka-radnika. S obzirom na način odlaska u preduzeće i povratka postoji nekoliko kategorija seljaka-radnika: a) oni koji svaki dan odlaze u preduzeće i po svršenom poslu se vraćaju svojim kućama; b) oni koji se vraćaju svojim kućama dvaput sedmično, ili jedanput i c) oni koji se jednom mesečno (odnosno dvaput) vraćaju kući. S obzirom pak na prevozno sredstvo za odlazak u preduzeća mogu se takođe zapaziti tri kategorije: a) oni koji idu pješke; b) oni koji se prevoze biciklima i c) oni koji se prevoze od kuće i natrag prevoznim sredstvima preduzeća u kojima su zaposleni.

Što se tiče radnika koji su zaposleni u preduzećima općine Hadžići, može se zapaziti da je približno podjednak broj onih koji se svakodnevno vraćaju svojim kućama i onih koji idu kući jednom (a rjeđe dva puta) u sedmici dana. Od 170 njih vraća se kući svaki dan 81, a jednom sedmično 89. Vrlo su rijetki slučajevi mesečne migracije. Vidno je drukčija slika radnika koji su zaposleni, npr., u »Bosanki«. Ovdje postoji samo kategorija seljaka-radnika sa dnevnom migracijom, tj. svih 175 radnika zaposlenih u »Bosanki« se vraćaju kući svaki dan.

Srazmjera dobija sasvim drugu sliku ako usporedimo drugi elemenat migracije radne snage, to jest sredstva pomoću kojih ona odlazi na rad. Od 170 radnika zaposlenih u općini Hadžići njih 176 idu pješke, a samo trojica prevoznim sredstvima. Dakle, ovdje su preduzeća ostavila pitanje rješavanja načina odlaska radnika na posao samim radnicima. Glavni razlog toj činjenici treba tražiti u pomanjkanju automobilskog druma iz Hadžića u G. Lepenicu. Sasvim je drukčija slika u preduzeću »Bosanka«. S obzirom na to da na ovoj relaciji postoji moderni automobilski drum, ovdje je preduzeće organizovalo prevoz i svi radnici dolaze na rad i vraćaju se kućama autobusom. Istina, dio radnika ima rastojanje od autobuske stanice do kuće 1 do 5 kilometara.

Treći elemenat, vrlo značajan u dnevnoj migraciji radne snage, jeste vrijeme koje seljaci-radnici potroše za odlazak na rad i povratak svojim kućama. Problem dnevne migracije i gubitka vremena za odlazak na posao i povratak jeste jedno od pitanja vrlo značajnih za čitavu jugoslovensku privredu, a naročito u SRBiH. Prosjek vremenske dimenzije dnevne migracije seljaka-radnika iz Lepenice iznosi oko $3\frac{1}{2}$ časa, to jest 1 i $\frac{3}{4}$ za odlazak na rad i isto toliko za povratak s rada.

O tome kakav efekat imaju ovi elementi za kvalitet rada i reprodukciju radne snage biće riječi kasnije, pošto izložimo i ostale komponente od kojih zavisi efekat radne snage.

b) Ishrana seljaka-radnika. Pitanje pravilne reprodukcije radne snage jeste vrlo važno za uspjeh u proizvodnji, ali isto tako i za samog vlasnika radne snage. Mnoga naša preduzeća otvaraju svoje menze, odvajajući za te svrhe znatan dio svojih sredstava iz raznih fondova (uzgred da napomenemo da ovo pitanje, a poglavito pitanje iz kojih fondova preduzeća treba odvajati sredstva za menze, predstavlja jedno od vrlo spornih pitanja u raznim preduzećima). Drugo je pitanje kako se menzama preduzeća koristi radna snaga koja je zaposlena u tim preduzećima.

Slika koju nam pružaju seljaci-radnici Lepenice u tom pogledu je više nego loša. Od 170 radnika zaposlenih u preduzećima općine Hadžići samo njih 13 se hrani u menzama preduzeća, dok se svi ostali hrane samostalno, bilo da donose hranu gotovu sa sela bilo da sami spremaju svoj obrok za vrijeme pauze. Nešto je drukčija slika u preduzeću »Bosanka«, ali još ne kvalitativno različita. Od 175 seljaka-radnika iz Lepenice hrani se u menzi oko 50% radnika, a 50% sami spremaju sebi obroke.

Ova je činjenica uslovljena nekim faktorima, a prije svega malim primanjima u odnosu prema cijeni ishrane u menzama (koja je ipak redovito dosta niža u odnosu prema cijeni ishrane u javnim restoranima), te nuždom čuvanja dinara za podmirivanje potreba u porodicama seljaka-radnika.

c) Stil života seljaka-radnika. Osim označenih elemenata stil života ove posebne kategorije radnika, tj. seljaka-radnika, dolazi do izražaja u posebnim komponentama, kao na primjer: a) u odnosu seljaka-radnika prema preduzeću i životu radnog kolektiva u mjestima njihovog zaposlenja i b) u njihovom odnosu prema društvenom životu na selu.

Odnos seljaka-radnika prema preduzeću i njihovoj angažiranosti u preduzeću, kako direktno u procesu proizvodnje tako i u ostalim sferama života radnika, umnogome se razlikuje od odnosa radnika koji žive u mjestu rada.

Naučne analize su utvrdile da je produktivnost rada seljaka (odnosno »polutana«, kako se oni nazivaju u Srbiji) za 8 do 14 % niža od produktivnosti rada gradskih radnika. Prema mišljenju odgovornih funkcionera raznih preduzeća u općini Hadžići, efekat rada seljaka iz Lepenice ne razlikuje se ništa osjetno od produktivnosti rada mjesnih radnika. Isto tako je njihova disciplina rada, prema mišljenju rukovodilaca preduzeća, ista, ili čak i bolja, u odnosu prema disciplini mjesnih radnika. Van svake sumnje je da seljaci-radnici nastoje da kao proizvođači ne izostaju iza ostalih proizvođača kako ne bi izgubili posao. No, sigurno je da je i njihova produktivnost, uzeto u dužoj relaciji, slabija od produktivnosti gradskih radnika. Isto mišljenje o tome imaju rukovodioci preduzeća »Bosanke«.

Ukoliko u proizvodnji seljaci-radnici nastoje da održe određeni nivo produktivnosti i trude se da ne zaostaju za drugim radnicima, njihovo učestvovanje u radničkom samoupravljanju u preduzećima, kao i učestvovanje u raznim komisijama, raznovrsnim oblicima kulturno-prosvjetnog rada, u kursovima i seminarima koje organizuju preduzeća, u osnovi je sasvim minimalno, a ponegdje izgleda kao da rad fabričkog kolektiva ne postoji za njih. Od 170 seljaka-radnika u preduzećima općine Hadžići samo trojica učestvuju u radničkom samoupravljanju. U

»Bosanki« je stanje bolje. Od 175 radnika njih 12 učestvuje u radničkom samoupravljanju.

Što se tiče društvene uloge seljaka-radnika iz Lepenice u njihovom kraju, jasno se ocrtavaju dvije dimenzije. S jedne strane oni, po mišljenju seljaka, u što smo se mogli i lično uvjeriti prilikom obilaska sela ovog kraja, unose novine u načinu života, u ishrani, odijevanju i stanovanju. Oni su zapravo jedan od glavnih faktora promjena na selima, kako u materijalnom tako isto u kulturnom, društveno-političkom i idejnom pogledu. Oni su glavni propagatori uvođenja štednjaka u kućama umjesto ognjišta, kreveta umjesto prostirki, posuda, te radio-arapata, novina. Oni imaju na selu autoriteta više nego seljaci koji se ne kreću u industriju. Moglo bi se reći da su seljaci-radnici nosioci progresivnih shvatanja u zaostaloj, konzervativnoj seoskoj sredini, osnovna komunikacija putem koje struje socijalistički elementi i tendencije iz grada na selo.

No, u životu seljaka-radnika zapaža se i jedna negativna dimenzija. Ako ostavimo po strani činjenicu da odlazak najbolje radne snage sa sela prouzrokuje konstantno opadanje zemljoradnje u takvim sredinama, može se primijetiti da su seljaci-radnici glavni potrošači alkohola u seoskim krčmama i nosioci kockanja. To izjavljuju sve bifedžije. Tako, na primjer, šef zadružnog bifea u Kuliješu, Anto Laštro kaže: »Radnici-seljaci su glavni potrošači pića kroz cijelu godinu. Domaći seljaci vrlo slabo troše piće, jer nemaju novaca«. Potrošnja alkohola progresivno raste sa obimom zapošljavanja seljaka-radnika u industriju.

4. PERSPEKTIVA SELJAKA-RADNIKA LEPENICE

Posebna socijalna kategorija seljaka-radnika, to jest, seljaka koji više nije seljak u pravom smislu riječi i radnika koji još nije radnik u punom značenju, predstavlja oblik transformacije seljaka u radnika. Taj proces preobražavanja može biti kraći ili duži. On može trajati nekoliko godina, a može seljak-radnik postojati takav kroz čitav svoj život. Kakva se tendencija u tom pogledu zapaža kod seljaka-radnika doline Lepenice i kakva je njihova perspektiva?

Ovaj problem treba sagledati iz dva aspekta. Prvo, u svjetlu objektivnih okolnosti koje tjeraju seljaka Lepenice sa njegovog seoskog ognjišta. Drugo, u svjetlu njegovih intimnih želja, koje predstavljaju određeni način reagiranja na te objektivne okolnosti.

Prvi aspekt je uglavnom osvijetljen ranije, prilikom tretiranja uslova postanka socijalne kategorije radnika u Lepenici, kao i u analizi strukture seljaka-radnika, te nema potrebe da ovdje ponavljamo iznijete elemente. Rečenome treba dodati da lepenički kraj predstavlja agrarno prenaseljeni region, uslijed čega će i dalje proizlaziti nužnost: a) sve veće dezintegracije seljačkog posjeda; b) traženja izlaza u zapošljavanju u industriji, bilo povremeno bilo stalno u vidu forme seljaka-radnika, ili, najzad, seljenjem sa seoskog ognjišta u gradske centre. Drugog izlaza nema i ne može biti. Racionalnijom upotrebom postojećeg zemljišta, modernim načinom obrađivanja i odabiranjem određenih kultura koje odgovaraju tom zemljištu proizvodni kapacitet zemljišta može se prilično povećati, ali on ne može dostići takvu visinu da bi mogao ishraniti stanovništvo tih krajeva, posebno ako se uzme u obzir procentualno visoki priraštaj stanovništva, o čemu se može dobiti jasna slika u analizi Lepenice iz demografskog aspekta.

Kako sami seljaci gledaju na svoju perspektivu i šta oni intimno priželjkuju? Ova se tendencija može sagledati na osnovu dva posebna elementa. Prvo, iz toga šta govore seljaci koji žive na selu. Drugo, iz izjava seljaka-radnika, među kojima je u te svrhe izvršena jedna manja anketa. I među seljacima i među seljaka-radnicima naslućuju se dvije protivrječne tendencije. Činjenica je da su oni nužno, objektivno tjerani sa svojih ognjišta u industrijska preduzeća. Na toj nužnoj osnovici izrastaju dvije oprečne tendencije: a) tendencija vraćanja na selo

i b) tendencija napuštanja sela sasvim i preseljenja u grad. U tom smislu je interesantna izjava Kapora iz Han-Ploče, koji ima $9\frac{1}{2}$ dunuma zemlje i koji je, kako sam priznaje, primoran da ide na rad: »Više bih volio da budem seljak i da se bavim samo poljoprivredom, ali, na žalost, nemam dovoljno zemljišta... Ali to ne znači da nema ljudi koji bi rado ostali u fabrici samo kada bi našli stan. Za jedne ljude je rad u fabrici najveći teret, a drugima to pričinjava radost. Većina neoženjenih voli više da ide na rad u industriju, jer im roditelji obrađuju zemlju«.

Preferiranje rada u tvornici u usporedbi sa seljačkim poslom proizlazi iz krugu nekih seljaka iz činjenice što je radnički život bolji i što je radnik miran po završenom poslu, dok je seljak uvijek nečim zaposlen. Tako stari Pero Kešelji iz Kešelja (zaseoka Draževića) izjavljuje: »Da sam mlađi, i ja bih napustio zemlju. Jer, kada se dođe kući s posla iz preduzeća, onda si miran čovjek i možeš da se odmoriš. A seljak vječito radi bez odmora. Mnogo je bolji život radnički nego naš seljački«.

Ipak, prema izjavama seljaka, većina sadašnjih seljaka-radnika bi ostala kod kuće a ne bi odlazila na rad kada bi imala bolje zemljište i više površine zemljišta i stoke. U prilog tog shvatanja podvlače se obično dva razloga: a) zapuštanje zemlje i b) slaba zarada u preduzećima. Tako stari Plejić Petar iz Podastinja priča da mu je sin radio u Varešu, u fabrici, ali da nije imao računa, jer je tamo zarađivao mjesečno 7.000 dinara a plaćao čovjeka za obradu zemljišta isto toliko, budući da je on star i da nije mogao da radi.

U cilju istraživanja pitanja kako seljaci-radnici gledaju na ovaj problem, poduzeli smo jednu anketu u tri preduzeća u Hadžićima i u »Bosanki« (Blažuj). Odgovori na postavljena pitanja se mogu vidjeti iz priložene tabele. Odgovori na neka pitanja kreću se u istom smjeru u kao i odgovori seljaka koji su ostali u selu, dok, naprotiv, na neka divergiraju. Gotovo svi radnici navode dva razloga koji su ih nagnali na rad u industriji: a) malo zemljišta, a mnogo braće u porodici i b) nemogućnost ishrane porodice. Samo jedan od 42 anketirana radnika navodi kao motiv odlaska na rad potrebu uštede novca u cilju kupovine komada zemljišta, a njih 5 — razlog da više vole da rade u preduzeću nego na selu. Mnogi navode sva tri razloga: malo zemljišta, a mnogo braće, nemogućnost ishrane porodice i naklonost prema radu u preduzeću. Mišljenja zaposlenih seljaka i onih nezaposlenih umnogome se razlikuju u gledanju na vlastitu perspektivu daljeg rada. Dok seljaci ističu više tendenciju onih koji su se zaposlili da se vrate na selo, anketirani seljaci-radnici pretežno izjavljuju da žele ostati i dalje da rade u preduzeću, čak i onda kada bi imali mogućnosti da posjeduju veći kompleks zemljišta. Od 42 anketirana radnika njih 33 odgovara da bi željeli ostati i dalje u preduzeću, a samo 9 — da bi radije htjeli da se vrate na selo. Dosljedno tome, većina radnika izjavljuje da bi željela da se prekvalificira, bilo zato da bi imala bolju nagradu bilo zato da bi dobila lakše i bolje mjesto rada, ili pak zato da bi time lakše ostvarila svoju želju da ostane trajno u preduzeću. Isto tako većina njih preferira gradski način života u usporedbi sa seljačkim, iako se iz odgovora može zaključiti da ima jedan dio takvih koji bi voljeli da i dalje ostanu na radu u preduzeću, ali da žive na selu, pa čak i onda kada bi im se otvorila mogućnost da dobiju stan u mjestu rada. Takav svoj stav pravdaju činjenicom da je život u gradu skup. No, većina njih bi se preselila u grad kada bi dobila stan.

Takvi iskazi govore sami po sebi da se za radnike-seljake postavljaju kao tri osnovne smetnje njihovom bržem pretvaranju u radnike: a) nedovoljna zarada, b) pomanjkanje stanova i c) visio cijene životnim namirnicama u mjestima zapošljenja.

Gledanje seljaka-radnika na njihovu vlastitu perspektivu ogleda se u tome da li se oni osjećaju zadovoljni svojim sadašnjim poslom, da li bi htjeli mijenjati preduzeće i šta bi željeli da postanu njihova djeca. Odgovori na prva dva pitanja umnogome se razlikuju među radnicima zaposlenim u preduzećima »Jahorina« i »Hidrogradnja« (Hadžići), s jedne strane, i radnicima zaposlenim u građevinskom

preduzeću »Vranica«, a osobito u tvornici šper-ploča »Bosanka«, s druge. Dok u preduzeću »Jahorina« od 9 anketiranih njih 7 izjavljuju da sadašnji posao ne odgovara njihovim željama, dotle, obrnuto, u »Bosanki« od 13 anketiranih njih 9 izjavljuju da posao koji obavljaju odgovara njihovim željama, 1 izjavljuje da ne odgovara, a 3 izjavljuju da im ne odgovara u potpunosti, već samo djelomično. Ovakvi stavovi prema poslu rezultiraju, s jedne strane, iz činjenice da su u »Jahorini« većinom nekvalifikovani radnici i slabije plaćeni, dok su u »Bosanki« ili kvalifikovani ili su na radnom mjestu koje ogovara kvalifikovanom radniku, pa prema tome i bolje plaćeni, a, s druge strane, su oni izraz intimne želje radnika za prekvalifikacijom. Sigurno da je na takav različit stav uplivila i činjenica da seljaci koji rade u pilani »Jahorina« idu pješke na rad, dok oni koji rade u tvornici šper-ploča »Bosanki« odlaze na rad autobusom.

Vrijednost rada koji obavljaju seljaci-radnici Lepenice u njihovim očima ogleda se posebno u tome šta oni žele da postanu njihova djeca. Pitanje je dozvoljavalo pet modaliteta: da postanu radnici, seljaci, službenici, oficiri i ostalo (zanatlije i slično). Apsolutna većina je odgovorila da oni žele da njihova djeca postanu službenici ili, još određenije, da se »iškoluju«, pa da poslije sami odluče hoće li biti učitelji, profesori ili šta drugo. Od 43 anketirana samo su 3 odgovorili da bi željeli da im djeca budu zemljoradnici, takođe 3 da im budu oficiri, 9 da im budu radnici (i to kvalifikovani), dok ostalih 28 preferiraju službenički poziv.

Više-manje u istom smjeru se kreću izjave seljaka po selima, u što smo se mogli lično uvjeriti. Općenita je tendencija preferiranja službeničkog poziva u odnosu prema poljoprivrednom i radničkom. Ma koliko da je pozitivna tendencija to što i seljaci i seljaci-industrijski radnici uočavaju značaj škole za prosperitet pojedinaca u društvenom životu, u njihovom preferiranju službeničkog poziva mogu se zapaziti dvije protivrječne komponente. S jedne strane, oni preferiraju službenički poziv zbog toga što on donosi izvjesnu ekonomsku sigurnost, kao, na primjer, zajamčenu stabilnost rada, sigurno obezbjeđenje prihoda (mjesečna plata), po kojim elementima se taj poziv, po njima, razlikuje od rada u tvornici. S druge strane, oni u službeničkom pozivu gledaju izvor vlasti u društvu, kao što isto tako, vide u njemu i svojevrsan komoditet i nerad. Može se zapaziti da seljaci-industrijski radnici Lepenice, koji su i sami najvećim dijelom nekvalifikovani ili polukvalifikovani, nemaju jedan pravilan i sigurniji uvid u suštinu odnosa i položaja socio-ekonomskih kategorija radnik i službenik u današnjem društvu, a pogotovo — nemaju perspektivu radnika, koji u procesu daljeg razvitka postaje kulturno i stručno uzdignuta ličnost, koja se po položaju neće razlikovati od »službenika«, to jest trudenika u onim sektorima rada koji danas — za njega — imaju više birokratski karakter. Čini se da lepenički seljaci-industrijski radnici perspektivu radnika više gledaju očima nekvalifikovanog radnika, čiji je položaj nesiguran i koji ne obećava jedan siguran izvor egzistencije.

III

NACIONALNO-RELIGIOZNA STRUKTURA

U nacionalnom i religioznom pogledu Lepenica je izrazito nehomogena prediona cjelina. Na malom geografskom prostoru žive, i to vrlo pomiješano, tri razne društvene grupe: grupa obilježena hrvatskom nacionalnom pripadnošću, grupa obilježena srpskom nacionalnom pripadnošću i posebna društvena grupacija, takozvana muslimanska društvena grupa, koja se gotovo stoprocentno deklarirala kao Jugosloven neopredijeljen. Ova diferencija nije novijeg datuma, već postoji odavna. Nema iole značajnije promjene u nacionalnoj i religioznoj strukturi od 1910. godine do danas.

Proporcije po nacionalnom obilježju uglavnom se poklapaju sa proporcijama po religioznom obilježju, s tom razlikom što su pripadnici muslimanske

vjerske zajednice svrstani u kategoriju Jugosloven neopredijeljen, te da dio svih triju grupacija pripada u religioznom pogledu kategoriji bez vjere, zbog čega se opaža izvjesna razlika između nacionalne i religiozne strukture stanovništva, koja ipak ne mijenja bitne osnovne proporcije.

Srazmjera stanovništva po nacionalnom obilježju izražena u popisu od 31. III 1953. je sljedeći:

	Gornja Lepenica		Donja Lepenica		Kiseljak		ukupno	
	broj	procenat	broj	procenat	broj	procenat	broj	procenat
Srbi	530	14,6	19	0,6	267	22,2	816	11
Hrvati	1.849	50,8	2.322	69,9	703	58,5	4.873	59,7
Jugosloveni neopredijeljeni	1.256	34,6	976	29,4	189	15,7	2.421	29,7

Ostale narodnosti zbog male frekvencije (ukupno Slovenaca, Makedonaca, Crnogoraca, Šiptara i ostalih, neslovena, ima svega 58, koji su osim njih 5 svi nastanjeni u Kiseljaku) ne unosimo u tabelarni pregled.

Proporcija stanovništva po religioznoj opredijeljenosti:

	Gornja Lepenica		Donja Lepenica		Kiseljak		ukupno	
	broj	procenat	broj	procenat	broj	procenat	broj	procenat
Bez vjere	151	4,2	65	1,9	355	29,5	571	7,0
Pravoslavni	454	12,5	10	0,5	41	3,4	505	6,2
Rimokatolici	1.775	48,7	2.257	67,9	588	48,9	4.621	56,6
Pripadnici M. V. Z.	1.250	34,4	988	29,7	213	17,7	2.451	30,1

Protestante i druge — bez odgovora — zbog male frekvencije ne uzimamo u obzir.

Usporedbom tabelarnog pregleda stanovništva po nacionalnosti i pregleda deklariranih prema vjeri primjećuje se da je razlika najosjetljivija između procenata srpske nacionalnosti i pravoslavne konfesije — 10:6,2; manja između procenata hrvatske nacionalnosti i rimokatoličke konfesije — 59,7:56,6; najmanja između procenata Jugoslovena neopredijeljenih i pripadnika M. V. Z. — 29,7:30,1. Ima više deklariranih kao pripadnika M. V. Z. nego Jugoslovena neopredijeljenih zato što su se muslimani koji su se deklarirali kao Srbi ili kao Hrvati u odnosu prema vjeri djelomično deklarirali kao pripadnici M. V. Z.

Procenat deklariranih bez vjere je u Lepenici, uzevši u cjelini, a pogotovu uzevši Gornju i Donju Lepenicu bez Kiseljaka, prosječno manji od deklariranih ateista u selima u SFRJ kao cjelini (9.1%), dok je naprotiv procenat deklariranih ateista u Kiseljaku iznad jugoslovenskog prosjeka u gradovima (koji iznosi 25%).

U analizi nacionalno-religiozne strukture stanovništva Lepenice od posebnog su značaja dva elementa: a) odnos nacionalne pripadnosti i zanimanja i b) odnos nacionalne pripadnosti i religioznog opredjeljivanja. Da bi se dobio uvid u tu relaciju, bilo je potrebno ukrstiti kategoriju nacije sa grupom zanimanja, te kategoriju nacije sa religioznim obilježjem.

Koje interesantne tendencije se ispoljavaju u tim ukrštavanjima.⁷

Prije svega, treba naglasiti da postoji neznatna razlika u procentima srpske i hrvatske nacionalnosti u osnovnim grupama zanimanja, a posebice u socijalnoj kategoriji radnika. Tako, na primjer, u Gornjoj Lepenici, od 530 lica pripadnika srpske nacionalnosti otpadaju na kategoriju poljoprivrednika 392 ili 74,1%, na kategoriju radnika 92 ili 17,5%, a od 1.849 pripadnika hrvatske nacionalnosti otpada na poljoprivrednike 1.412 ili 76,2%, na radnike 375 ili 20,3%. Isto tako je približan omjer kvalifikovane i nekvalifikovane radne snage: Srbi — 32 kvalifikovana, ili 35%, i 60 nekvalifikovanih radnika, ili 65%, Hrvati — 124 kvalifikovana, ili 33,4%, i 249 nekvalifikovanih ili 66,6%.

⁷ Vidi tabele broj 3 i 4.

TABELA 3.
DONJA LEPENICA SA KISELJAKOM

Narodnost	GRUPE ZANIMANJA											
	Šifra narodnosti	Svega	Poljoprivrednici, ribari, lovci i šumski radnici	Rudari, kopači karmena, oplemenjivači ruda i dubinski bušači	Prerađivači i obradivači materije u industriji i zanatstvu i mašinsti	Saobraćajno-tehničko osoblje	Trgovci	Uslužno osoblje	Tehničari i naučnici i sl.	Članovi i funkcioneri predstavničkih organa i službenici u državnoj upravi i privredi	Nekvalifikovani radnici	Lica sa ličnim prihodima
Srbin	11	286	23	—	4	1	2	156	16	69	6	9
Hrvat	12	3.025	1.578	42	489	36	56	124	35	215	343	107
Slovenac	13	14	—	—	1	—	—	10	1	2	—	—
Makedonac	14	3	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—
Crnogorac	15	17	—	—	—	—	—	12	2	3	—	—
Jugosloven neopredijeljen	16	1.165	706	6	71	23	28	43	24	44	185	32
Šiptar	21	3	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—
Čeh	29	3	—	—	2	—	—	—	—	1	—	—
Madar	39	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Nijemac	43	2	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—
Nepoznato	99	3	2	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Ukupno:		4.523	2.309	50	569	63	86	351	78	334	534	149

TABELA 4.
GORNJA LEPENICA

Narodnost	GRUPE ZANIMANJA											
	Šifra: narodnost	Svega	Poljoprivrednici, ribari, lovci i šumski radnici	Rudari, kopači karmena, oplemenjivači ruda i dubinski bušači	Prerađivači i obradivači materije u industriji i zanatstvu i mašinsti	Saobraćajno-tehničko osoblje	Trgovci	Uslužno osoblje	Tehničari i naučnici i sl.	Članovi i funkcioneri predstavničkih organa i službenici u državnoj upravi i privredi	Nekvalifikovani radnici	Lica sa ličnim prihodima
Srbin	11	530	392	—	32	—	—	11	8	19	60	8
Hrvat	12	1.849	1.412	5	124	—	13	13	7	16	249	10
Crnogorac	15	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
Jugosloven neopredijeljen	16	1.255	808	17	90	7	—	9	—	—	313	11
Ukupno:		3.635	2.612	22	246	7	13	33	16	35	622	29

Bitna je disproporcija između ovih dviju nacionalnih skupina u socijalnoj kategoriji službenika,⁸ i to prije svega u varošici Kiseljaku (u Donjoj Lepenici bez Kiseljaka ima samo 19 lica srpske nacionalnosti, tako da tu nije mjerodavna neka relacija). Od 267 lica srpske nacionalnosti njih 241 ili 90% (uzimajući u obzir ukupno stanovništvo, a ne samo aktivno) otpadaju na razne grupe službeničkog poziva, dok, naprotiv, od 703 lica hrvatske nacionalnosti otpadaju na kategoriju službenika 374 ili 53,2% (u koji broj službenika su uračunati i svi službenici na teritoriji Donje Lepenice, gdje ima još 2.322 lica hrvatske nacionalnosti; inače na teritoriji Donje Lepenice bez Kiseljaka ima vrlo malo službenika, kako je to ranije iskazano).

Osnovna disproporcija u socijalnoj strukturi, i to više-manje u svim socijalnim kategorijama, postoji između srpske i hrvatske nacionalnosti, na jednoj strani, i muslimanske društvene grupe deklarirane kao Jugosloven neopredijeljen na drugoj strani. Među njima se, istina, zapaža nešto veći procenat radnika nego poljoprivrednika, ali zato niži procenat kvalifikovanog radništva nego u srpskoj i hrvatskoj nacionalnoj grupi. Tako, na primjer, od 1.255 Jugoslovena neopredijeljenih (muslimana) u Gornjoj Lepenici ima 808 poljoprivrednika, ili 64,2%; zatim 420 radnika, ili 33,6%, od čega 107 kvalifikovanih, ili 25,5%, a 313 nekvalifikovanih ili 74,5%. Situacija u odnosu kvalifikovane i nekvalifikovane radne snage između hrvatske nacionalne grupe i Jugoslovena neopredijeljenih je još izrazitija u Donjoj Lepenici, uzme li se ona zajedno s Kiseljakom. Omjer među licima hrvatske nacionalnosti je: 531 kvalifikovanih prema 343 nekvalifikovanih radnika, dok je, naprotiv, taj omjer među muslimanima obrnut: 77 kvalifikovanih prema 185 nekvalifikovanih radnika. Isto tako je slaba proporcija Jugoslovena neopredijeljenih u odnosu prema ostalim grupama stanovništva u participiranju u socijalnoj kategoriji službenika, ali ne tako oštra u odnosu prema hrvatskoj grupi stanovnika kao što je to u pitanju odnosa kvalifikovane i nekvalifikovane radne snage u industriji.

TABELA 5.
DONJA LEPENICA SA KISELJAKOM

Narodnost	ODNOS PREMA VJERI												
	Šifra narodnosti	Svega	Bez odgovora	Bez vjere	Neopredijeljen, indiferentan, vjeruje	Pravoslavna	Rimokatolička	Protestantska	Ostali kršćani	Pripadnici islamske vjerske zajednice	Mojsijevci	Ostali nekršćani	Nepoznato (odgovor nečitak)
Srbin	11	286	—	225	—	50	—	—	—	11	—	—	—
Hrvat	12	3.025	—	155	—	1	2.831	2	—	36	—	—	—
Slovenac	13	14	—	7	—	—	7	—	—	—	—	—	—
Makedonac	14	3	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Crnogorac	15	17	—	16	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Jugosloven neopred.	16	1.165	—	14	—	—	—	—	—	1.151	—	—	—
Šiptar	21	3	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—
Čeh	29	3	—	—	—	—	2	1	—	—	—	—	—
Madar	39	2	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—
Nijemac	43	2	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—
Nepoznato	99	3	2	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
Ukupno:		4.523	2	420	—	51	2.845	4	—	1.201	—	—	—

⁸. Treba imati na umu da u podacima nije iskazan omjer između onih službenika koji su došli sa strane i onih koji su domaćeg porijekla, već samo ukupan broj službenika koji se zatekao na terenu Lepenice dana popisa stanovništva.

Druga dimenzija u kojoj se ispoljava nacionalno-religiozna struktura Lepenice jeste relacija nacionalne pripadnosti i religioznog opredjeljivanja. Opći podatak o religioznom opredjeljivanju stanovništva Lepenice dat je ranije. Ovdje se daje još važnija oznaka, a to je pitanje kako se pojedine nacionalnosti, a unutar toga i pojedine socijalne kategorije stanovništva, opredjeljuju prema religioznom obilježju.

TABELA 6.
GORNJA LEPENICA

ODNOS PREMA VJERI													
Narodnost	Šifra narodnosti	Svega	Bez odgovora	Bez vjere	Neopredijeljen, indiferentan, vjeruje	Pravoslavna	Rimokatolička	Protestantska	Ostali kršćani	Pripadnici islamske vjerske zajednice	Mojsijevci	Ostali nekršćani	Nepoznato (odgovor nečitak)
Srbin	11	530	3	71	—	454	—	—	—	2	—	—	—
Hrvat	12	1.849	1	70	—	—	1.775	—	—	3	—	—	—
Crnogorac	15	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Jugosloven neopred.	16	1.255	—	9	—	—	1	—	—	1.245	—	—	—
Ukupno:		3.635	4	151	—	454	1.776	—	—	1.250	—	—	—

Odnos prema vjeri. ⁹								
	Narodnost	bez vjere broj	%	pravoslavna	rimokatolička	pripadnici I. V. Z.	ostalo	svega
G. Lepenica	Srbin	71	13,4	454	—	2	3	530
	Hrvat	70	3,8	—	1.775	3	1	1.849
	Jugosloven neopredijeljen	9	0,8	—	—	1.246	1	1.255
D. Lepenica sa Kiseljakom	Srbin	225	78,5	50	—	11	—	286
	Hrvat	155	5,7	—	2.831	36	2	3.025
	Jugosloven neopredijeljen	14	1,2	—	—	1.151	—	1.165

Na osnovu gornjeg tabelarnog pregleda mogu se zapaziti slijedeće karakteristike u odnosu između pojedinih nacionalnosti prema religioznom obilježju.

Prvo, najviši procenat deklariranih bez vjere postoji među stanovništvom srpske nacionalnosti u oba dijela Lepenice, i to u Gornjoj 13,4%, a u Donjoj 78,5% (pečat je ovdje dao zapravo Kiseljak).

Drugo, osjetno niži procenat deklariranih bez vjere nalazi se među stanovništvom hrvatske nacionalnosti u obim Lepenicama. Procenat u Gornjoj iznosi 3,8%, dok, naprotiv, u Donjoj iznosi 5,7%.

Treće, najniži procenat deklariranih bez vjere nalazi se u muslimanskoj društvenoj grupi. Procenat u Gornjoj Lepenici iznosi 0,8%, a u Donjoj 1,2%, tj. daleko manje nego što nalazimo u okviru srpske i hrvatske nacionalnosti.

⁹ Vidi tabele broj 5. i 6.

Četvrto, činjenica da u Donjoj Lepenici nalazimo daleko viši procenat deklariranih bez vjere objašnjava se posebnom socijalnom strukturom Kiseljaka, čije je stanovništvo uračunato u prednji iskaz u ukupni broj Donje Lepenice. Naime, kategorija službenika proporcionalno je najviše orijentirana prema ateizmu, nešto manje socijalna kategorija radnika, a najmanje — poljoprivredno stanovništvo. Ta je činjenica istovremeno usloвила da je procenat srpske nacionalnosti ateistički orijentiran u Donjoj Lepenici tako upadno viši od procenta u Gornjoj Lepenici (iz ranijeg podatka o socijalnoj strukturi stanovništva Kiseljaka poznato je da je najveći dio službeničke socijalne kategorije srpske nacionalnosti). Ista tendencija odnosa pojedinih socijalnih kategorija prema religiji zapaža se u svim krajevima naše zemlje, te se može reći da je ona općenita.

Peto, primjećuje se da se jedan manji dio pripadnika M. V. Z. u nacionalnom pogledu deklarirao kao Srbin (2 u Gornjoj i 11 u Donjoj Lepenici), te kao Hrvat (3 u Gornjoj i 36 u Donjoj Lepenici).

Dalje se na bazi gornjih podataka može zaključiti da je procenat antireligiozno orijentiranih u Lepenici osjetno ispod jugoslovenskog prosjeka, kao i prosjeka u Republici BiH. Osim toga u Lepenici je srazmjerno niži procenat nacionalnog opredjeljivanja muslimanskog stanovništva kao Srbin ili kao Hrvat nego što je to u drugim krajevima Republike BiH, a viši — u pogledu opredjeljivanja za kategoriju Jugosloven neopredijeljen. I u odnosu prema nacionalnom opredjeljivanju muslimanskog stanovništva element socijalne kategorije je najmjerodavniji. Srazmjerno se među muslimanskim stanovništvom najviše opredjeljuju kao Srbi ili kao Hrvati lica koja pripadaju službeničkoj socijalnoj kategoriji, nešto manje lica koja pripadaju radničkoj socijalnoj kategoriji, i to više među kvalifikovanim, a manje među nekvalifikovanim dijelom te kategorije, te najmanje u poljoprivrednoj socijalnoj kategoriji. Ta opća tendencija pokazala se kao ispravna na tlu Lepenice.

Unutar problematike odnosa stanovništva Lepenice prema religioznom fenomenu posebno je pitanje odnosa pojedinih starosnih grupa prema religiji. Procentualno najviše deklariranih bez vjere ima u starosnoj strukturi od 20 godina do 34 godine, zatim do 4 godine starosti (mjerodavni su iskazi roditelja), a najmanje u starijim starosnim grupama. Konkretno, u Donjoj Lepenici (gdje je obuhvaćen i Kiseljak) u starosnoj grupi 20 godina do 24 godine od ukupno 440 stanovnika deklariranih bez vjere bilo je 100, ili 22,8%; u grupi 25—29 godina od 398 bilo je 90 bez vjere, ili 22,6%; u grupi 30 godina — 34 godine od 292 bilo je 51 bez vjere, ili 14,8%. Sasvim drugu sliku pružaju starije grupe stanovnika. Starosna grupa 40 godina — 44 godine od 223 stanovnika ima samo 9 deklariranih bez vjere, ili 4,1%; grupa 45—49 godina od 195 ima 4 deklarirana bez vjere, ili 2,1%. U starosnoj grupi 55—59 godina od 102 stanovnika deklarirao se bez vjere samo 1, ili 1%. Još niži procenat deklariranih bez vjere u svim starosnim grupama postoji u Gornjoj Lepenici. Prednji podaci pokazuju da se u Lepenici ispoljava u osnovi ista tendencija koju zapažamo u SFRJ kao cjelini, a to je da se srazmjerno najviši procenat deklariranih bez vjere nalazi u starosnim grupama između 20—35 godina, a najmanji u grupama iznad 50 godina.

Treća dimenzija u kojoj se izražava nacionalno-religiozna struktura Lepenice jeste nehomogenost ovog rejona ne samo u odnosu na Lepenicu kao cjelinu, ne samo u odnosu na Gornju i Donju Lepenicu kao manje cjeline, već čak i u odnosu na pojedina sela, a ponegdje i na same zaseoke. U tom pogledu, istina, postoji izvjesna razlika između Gornje i Donje Lepenice. Srazmjerno ima više homogenih naselja u Donjoj nego u Gornjoj Lepenici.

Nehomogenost, odnosno heterogenost, stanovništva u Lepenici najreljefnije se ispoljava ako se pojedina sela po nacionalnom sastavu razvrstaju u slijedeće grupe: a) grupa sela u kojima žive pomiješano sve tri društvene grupacije: sprska, hrvatska i muslimanska; b) grupa sela u kojima pomiješano žive dvije grupacije: bilo Srbi i Hrvati, bilo Hrvati i Muslimani, bilo Srbi i Muslimani ;te najzad, grupa

sela u kojima živi samo jedna grupacija: bilo samo Hrvati, bilo samo Muslimani (odnosno Jugosloveni neopredijeljeni), bilo samo Srbi.

Ako sva naselja¹⁰ s obzirom na nacionalni elemenat podijelimo na ovakve grupe, onda se da zapaziti da u karakteru naselja postoji razlika između Gornje i Donje Lepenice. Naime heterogenost iz tog aspekta je jača u Gornjoj nego u Donjoj Lepenici.

Konkretno, držeći se gornjeg kriterija, slika je slijedeća u Gornjoj Lepenici:

U grupu pod a) spada nekoliko sela, i to 4 od 20 (Bukovica, Gornji Kovači, Han-Ploča, Draževići). Grupi pod b) treba podijeliti na dvije podgrupe: prvu koja obuhvata sela u kojima žive pomiješano Hrvati i muslimansko stanovništvo (Zabrđe, Ivica, Gornji Čubren, Tulica, Žeželevo i Toplice), drugu koja obuhvata sela u kojima žive Srbi i Hrvati (Gojakovac i Azapovići). Nema takvih sela u kojima žive samo Srbi i muslimansko stanovništvo. U treću grupu spadaju sela sa homogenim stanovništvom u nacionalnom i religioznom pogledu. Takvih je nekoliko sela u Gornjoj Lepenici: ona u kojima žive samo Hrvati (Boljkovići, Gornji Buzuci, Homolj i Kuliješ), te dva sa muslimanskim stanovništvom (Solakovići i Radanovići). Apsolutnu većinu stanovništva čine Hrvati u osam naselja (podrazumijevajući i ona u kojima su oni homogeni), muslimansko stanovništvo u devet, a Srbi u dva (Draževići i Gojakovac).

Homogenija su naselja u Donjoj Lepenici. Prije svega u njoj, ako izuzmemo Kiseljak, ima vrlo malo stanovništva srpske nacionalnosti (svega 19). Osnovnu masu stanovništva čine Hrvati i muslimanska društvena grupa. Naselje Donje Lepenice možemo podijeliti u dvije osnovne grupe, a ne u tri kao naselja Gornje Lepenice (otpada grupa sela u kojima žive sve tri društvene grupe). Prva grupa sela je ona u kojoj žive pomiješane dvije grupe stanovništva. Ta grupa također ima dvije podgrupe: a) podgrupu sela u kojima žive Hrvati i muslimansko stanovništvo (Duhri, Palež, Potkraj, Rotilji, Podastinjsko Brdo), b) podgrupa sela u kojima žive Srbi i Hrvati (Paretak). Drugu osnovnu grupu čine sela u kojima žive samo Hrvati (Ljetovik, Brnjaci, Čilukovac, Čizma, Borina, Pareževići, Završje). U Donjoj Lepenici ima samo jedno naselje u kome žive samo Muslimani, a to je Gornji Palež, ta dva naselja u kojima sačinjavaju apsolutnu većinu, kao što su Duhri i Rotilji. U svim ostalim selima Hrvati čine ili apsolutnu većinu ili predstavljaju homogeno stanovništvo. Jedino je varošica Kiseljak u Donjoj Lepenici mješovito naselje.

Prednja analiza Lepenice iz nacionalno-religioznog aspekta ukazuje, dakle, na izrazitu razjedinjenost, nehomogenost stanovništva u društveno-strukturalnom pogledu, koja predstavlja svojevrsnu suprotnost elementu prirodno-geografske cjeline Lepenice. Ovoj heterogenosti stanovništva svojstveni su posebni međuljudski odnosi, o čemu će biti govora kasnije.

IV

STRUKTURA PORODICE I ODNOSI U BRAČNO-PORODIČNOJ SFERI

Tri su osnovna elementa u kojima se prije svega sagledavaju struktura porodice i međusobni odnosi koji vladaju u bračno-porodičnoj sferi: a) ekonomska struktura porodice; b) bračni odnosi s obzirom na nacionalno-religioznu pripadnost i c) međusobni odnosi članova porodice.

1. EKONOMSKA STRUKTURA PORODICE¹¹

Problematika ekonomske strukture porodice, odnosno domaćinstava, biće prikazana iz dva temeljna aspekta: 1. iz aspekta veličine posjeda po domaćinstvima i 2. iz aspekta relacije broja članova domaćinstava i veličine posjeda.

¹⁰ Naselje Mokrine ne uzimamo u obzir iako pripada slivu Lepenice, budući da ono nije uklopljeno u katastarske općine Lepenice.

U cilju sagledavanja tih relacija donosimo tabelarne prikaze najprije po rejonima Lepenice, a zatim za Lepenicu ukupno.

Gornja Lepenica

Veličina posjeda	domaćinstva prema broju članova						vrsta domaćinstva		
	samačka	2	3	4	5	6 i više	svega	poljoprivredno	nepoljoprivredno
0—1,99 hektara	19	20	36	39	49	55	209	157	52
2—3,99 „	4	11	29	29	46	91	210	204	6
4—5,99 „	3	5	3	9	5	63	88	88	—
6—7,99 „	—	1	2	7	6	30	46	46	—
8—9,99 „	—	—	—	—	2	15	17	17	—
10 i više „	—	—	1	—	3	19	23	23	—
svega	26	37	71	84	102	273	593	535	58

Donja Lepenica

veličina posjeda		domaćinstva prema broju članova						vrsta domaćinstva		
		samačka	2	3	4	5	6 i više	svega	poljoprivredno	nepoljoprivredno
0—1,99	ha	16	40	46	62	58	110	332	219	113
2—3,99	„	4	1	16	16	30	71	138	131	7
4—5,99	„	1	1	6	7	11	46	72	71	1
6—7,99	„	—	—	2	2	4	18	26	24	2
8—9,99	„	—	—	—	—	—	8	8	8	—
10 i više	„	—	—	—	—	—	7	7	7	—
svega		41	42	70	87	103	260	583	460	123

Lepenica ukupno
(bez Kiseljaka)

0—1,99	ha	35	60	82	101	98	165	541	376	165
2—3,99	„	8	12	45	45	76	162	348	335	13
4—5,99	„	4	6	9	16	16	109	160	159	1
6—7,99	„	—	1	4	9	10	48	72	70	2
8—9,99	„	—	—	—	—	2	23	25	25	—
10 i više	„	—	—	—	1	3	26	30	30	—
svega		47	79	141	171	205	533	1176	995	181

U sferi odnosa veličine posjeda po domaćinstvima iz gornjih podataka se može izvući nekoliko karakterističnih zaključaka.

1. Procentualno ima daleko više poljoprivrednih domaćinstava u odnosu prema nepoljoprivrednim nego što postoji odnos poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva. Dok procenat poljoprivrednog stanovništva u Lepenici bez Kiseljaka iznosi 66,4, dotle procenat poljoprivrednih domaćinstava iznosi 84,5, što potvrđuje činjenicu da u industrijskom radu više učestvuju članovi domaćinstva nego starješine domaćinstva, po čijem zanimanju se određuje karakter domaćinstva.

2. U kategoriji nepoljoprivrednog stanovništva apsolutno preovladava najniža skala posjeda, to jest od 0—1,99 hektara, i to 165 od ukupno 181, ili 91%.

3. Unutar kategorije poljoprivrednih domaćinstava apsolutno preovladavaju domaćinstva sa malim posjedom, to jest sa posjedom od 1 do 4 hektara. Od ukupno 995 poljoprivrednih domaćinstava ima 711 sa posjedom do 4 ha, što

¹¹ Ekonomska struktura nije obrađena po porodicama, već po domaćinstvima. Te dvije kategorije, tj. porodica i domaćinstvo, nisu identične, ali druga mogućnost obrade s obzirom na pristupačnost podataka nije bilo moguće realizirati. Domaćinstvo obuhvata ne samo porodicu u pravom smislu riječi već i druge članove koji žive u zajedničkom domaćinstvu. Vjerodostojnost podataka ipak ima svoj realni temelj budući da se u najvećem broju slučajeva poklapa domaćinstvo s porodicom.

čini 72%. Kategorija domaćinstava sa posjedom od 4 do 6 ha sačinjava 16%, a domaćinstva sa posjedom od 6 do 10 i više hektara svega 12%.

4. Uočavaju se izvjesna odstupanja između Gornje i Donje Lepenice u odnosu na srazmjeru poljoprivrednih i nepoljoprivrednih domaćinstava, kao i u pogledu strukture domaćinstava po veličini posjeda.

Prvo, u Donjoj Lepenici ima prosječno više nepoljoprivrednih domaćinstava (123 od ukupno 583, ili 21%) nego u Gornjoj Lepenici (58 od 593, ili 9,8%), što potvrđuje činjenicu da se stanovništvo Donje Lepenice jače emancipiralo od zemljoradnje nego — Gornje Lepenice.

Drugo, kad gledamo ukupan broj domaćinstava, pada u oči da je u Donjoj Lepenici srazmjerno jača kategorija domaćinstava sa posjedom od 1 do 4 ha nego u Gornjoj. Od ukupno 583 domaćinstva u Donjoj Lepenici ima 470 domaćinstava do 4 ha, ili 80,3%, dok naprotiv u Gornjoj od 593 ima 419 domaćinstava do 4 ha posjeda, ili 70,2%. Ta srazmjera je nešto niža ako usporedimo samo poljoprivredno stanovništvo, ali se i onda zapaža. Od 460 poljoprivrednih domaćinstava u Donjoj Lepenici ima 350 sa posjedom do 4 ha, ili 75,6%, a iznad 4 ha 110 domaćinstava, ili 24,4%. U Gornjoj pak Lepenici od 535 poljoprivrednih domaćinstava ima 361 sa posjedom do 4 ha, ili 67,6%, a s posjedom iznad 4 ha ima 174 domaćinstava, ili 32,4%. To govori da u Gornjoj Lepenici ima više domaćinstava sa veličinom posjeda od 6, 8, 10 i više hektara. No, s druge strane, manji broj domaćinstava sa većim posjedom u Donjoj Lepenici se rekonponzira boljim kvalitetom zemljišta u Donjoj nego u Gornjoj Lepenici.

Drugi problem u kome se ogleda ekonomska struktura domaćinstava Lepenice jeste relacija veličine posjeda i domaćinstva prema broju članova. Analiza ekonomske strukture domaćinstava iz ovog aspekta pokazuje:

1. Ako gledamo Lepenicu u cjelini, može se zapaziti da procentualno ima najviše domaćinstava sa 6 i više članova, a manje sa 2 člana. Naime, relacija je slijedeća: domaćinstava sa 6 i više članova ima od 1.176 svega 533 ili 45,5%; sa 5 članova — 205, ili 17,4%; sa 4 člana 171, ili 14,5%; sa 3 člana 141, ili 12%; sa dva člana 79, ili 6,6%, i samačkih 47, ili 4%. Dakle, gotovo polovinu domaćinstava cjelokupne Lepenice čine domaćinstva sa 6 i više članova. Istovremeno ta domaćinstva obuhvataju dvije trećine stanovništva Lepenice, dok sva ostala domaćinstva broje ukupno 2.227 stanovnika ili 31,9%.

2. Primjećuje se da domaćinstva sa 6 i više članova ne participiraju u istoj srazmjeri u pojedinim modalitetima veličine posjeda, što je potpuno prirodno. Od ukupnog broja domaćinstava ona čine 45,5%, a u modalitetima veličine posjeda učestvuju u slijedećoj srazmjeri: u modalitetu posjeda 0—1,99 ha ona participiraju sa 30,5%, u veličini posjeda 2—3,99 ha sa 46,5%, u posjedu 4—5,99 ha sa 68,4%, u posjedu 6—7,99 ha sa 67,7%, u posjedu 8—9,99 ha sa 91,5%, a u modalitetu posjeda od 10 hektara i iznad 10 ha participiraju sa 86,6%. Drugim riječima, skoro trećina domaćinstava unutar domaćinstava sa 6 i više članova posjeduje samo 0,2 hektara zemljišta, a skoro polovica domaćinstava sa posjedom 2—3,99 hektara pripadaju kategoriji domaćinstava sa 6 i više članova. Iz toga se može zaključiti kakav je bijedan ekonomski položaj takvih domaćinstava. Ne raspoložemo potrebnim podacima u kojoj srazmjeri članovi ovih domaćinstava učestvuju u industrijskom radu u odnosu prema članovima ostalih kategorija domaćinstava, ali je vjerovatno da oni u većoj mjeri traže izlaz u industriji nego što je to slučaj ostalih kategorija. Ta se tendencija ispoljila, u izvjesnoj mjeri, prilikom anketiranja radnika iz Lepenice zaposlenih u preduzećima općine Hadžići i u »Bosanki« (Blažuj).

3. U usporedbi domaćinstava Gornje i Donje Lepenice mogu se zapaziti izvjesne razlike. Prvo, u Donjoj Lepenici srazmjerno veći procenat domaćinstava sa 6 i više članova participira u modalitetima veličine posjeda: 0—1,99 hektara (33,1%), 2—3,99 ha (51,3%), 6—7,99 ha (69,2%), 8—9,99 ha (100%) i iznad 10

hektara (100%), a srazmjerno manje participira u modalitetu posjeda 4—5,99 ha (64%), nego domaćinstva iste kategorije u odgovarajućim modalitetima veličine posjeda u Gornjoj Lepenici. Drugo, ima izvjesnih odstupanja između Donje i Gornje Lepenice u odnosu između domaćinstava raznih modaliteta broja članova i veličine posjeda, ali ne bitnih. U Gornjoj Lepenici ima neznatno više domaćinstava sa 6 i više članova, te samačkih, dok, naprotiv, u Donjoj — srazmjerno nešto više sa 2 i 4 člana.

Na osnovu prethodne analize ekonomske strukture Lepenice moglo bi se zaključiti da:

a) u domaćinstvima Lepenice apsolutno preovladava sitni posjed, koji se kreće 1—4 hektara;

b) u Donjoj Lepenici ima srazmjerno više nepoljoprivrednih domaćinstava nego u Gornjoj;

c) u Donjoj Lepenici ima također srazmjerno više domaćinstava sa posjedom 1—4 ha, što se većim dijelom objašnjava jačim procentom nepoljoprivrednih domaćinstava;

d) u Gornjoj Lepenici ima srazmjerno nešto više procenata domaćinstava sa posjedom 4—10 i više hektara nego u Donjoj, pri čemu je procentualno manja participacija domaćinstava sa 6 i više članova u Gornjoj nego u Donjoj Lepenici.

Takva ekonomska struktura domaćinstava Lepenice nužno je tjerala njene stanovnike na rad prije rata, brza industrijalizacija okolice našla je u tom sklopu veliki svoj rezervoar i izvukla veliki dio latentne nezaposlene radne snage sa sela, te je apsorbovala u preduzećima.

2. PITANJE BRAČNIH ODNOSA S OBZIROM NA NACIONALNO-RELIGIOZNU PRIPADNOST

Za našu zemlju kao cjelinu je pitanje uzajamnih odnosa pripadnika raznih nacionalnosti od vrlo velikog značaja u svim područjima društvenog života. Posebice taj značaj dolazi do izražaja u sklapanju brakova između pripadnika raznih nacionalno-religioznih društvenih grupa, zato što je to jedan od putova za stvaranje homogene društvene zajednice svih jugoslovenskih naroda.

Poznata je činjenica da se prosječno na čitavoj teritoriji SFR Jugoslavije najviše brakova sklapa između pripadnika iste nacionalne grupe, a daleko manje između pripadnika raznih grupa. Drugo, srazmjerno više mješovitih brakova postoji unutar sloja intelektualaca i industrijskog radništva nego unutar seljačkog sloja. Šta nam u tom pogledu pokazuje lepenički rejon?

Sklapanje bračnih odnosa na terenu Lepenice gotovo isključivo se obavlja unutar posebnih nacionalno-religioznih grupa, a tek izuzetno između različitih grupa. Redovito preovladava mišljenje među roditeljima svih grupa da je najpoželjniji brak između pripadnika iste nacije i konfesije. Pri tome se mogu zapaziti izvjesne razlike u stavovima prema ovom pitanju između pripadnika raznih konfesija. Roditelji katoličke i pravoslavne konfesije radije bi dozvolili svojoj djeci sklapanje braka, ako to »već mora biti«, sa pripadnikom od ovih dviju konfesija nego sa pripadnikom muslimanske grupe. Roditelji muslimanske društvene grupe apsolutno preferiraju sklapanje braka unutar grupe, a vrlo teško se odlučuju na pristanak braka s pripadnikom druge konfesije, pri čemu se približno podjednako odnose prema katolicima kao i prema pravoslavcima.

Ova endogamna nacionalno-religiozna ekskluzivnost u pitanju bračnih odnosa na terenu Lepenice predstavlja jedan poseban vid u kome se reflektuje pomalo zatvoren karakter triju društvenih grupa koje obitavaju na ovom geografskom prostoru. U tome se vrlo izrazito ispoljava elemenat razjedinjenosti stanovništva Lepenice, možda jače nego u drugim rejonima Republike BiH.

TABELA 7.

MJEŠOVITI BRAKOVI SKLOPLJENI U OPĆINI KISELJAK OD 1947. DO 1958. (MAJ) GODNE

Nacionalnost	Z A N I M A N J E												Bračni drugovi po mjestu rođenja						Sadašnje mjesto boravka bračnih drugova					
	Poljoprivrednik			Službenik			Radnik			Zanatlija			Domaćica			Mještанин			Doselj.			isto	drugo	
	ukup	muš.	žen.	ukup	muš.	žen.	ukup	muš.	žen.	ukup	muš.	žen.	ukup	muš.	žen.	ukup	muš.	žen.	ukup	muš.	žen.			
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
a	14	—	—	—	17	11	6	3	2	1	1	1	—	7	×	×	10	2	8	18	11	7	7	7
Srbin i Hrvatica	7	—	—	—	12	6	6	—	—	1	1	—	1	×	×	4	3	1	10	4	6	3	4	4
Hrvat i Srpinja	3	1	1	—	2	2	—	—	—	—	—	—	3	×	×	5	3	2	1	—	—	1	2	1
Hrvat i muslimanka	3	—	—	—	3	2	1	1	1	—	—	—	2	×	×	2	1	1	4	2	2	3	—	—
Srbin i neopredijeljen:	3	—	—	—	6	3	3	—	—	—	—	—	—	×	×	3	—	3	3	3	3	—	—	3
Crnogorac i Hrvatica	2	—	—	—	2	2	—	—	—	—	—	—	2	×	×	1	—	1	3	2	1	—	—	2
Musliman i Hrvatica	2	—	—	—	2	1	7	1	1	—	—	—	1	×	×	3	2	1	1	1	—	—	1	2
Hrvat i neopredijeljen:	2	—	—	—	2	1	1	—	—	—	—	—	—	×	×	2	1	1	2	1	—	—	1	2
Neopredijeljen i Hrvatica	2	—	—	—	2	1	1	—	—	1	1	—	1	×	×	2	1	1	2	1	2	1	1	2
Srbin i muslimanka	2	1	1	—	—	—	—	1	1	—	—	—	2	×	×	3	1	2	1	1	1	—	—	2
Neopredijeljen i Srpinja	1	—	—	—	2	1	1	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	2	1	1	—	—	1
Srbin i Crnogorka	1	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	1	×	×	—	—	—	2	1	1	1	1	—
Crnogorac i Srpinja	1	—	—	—	2	1	1	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	2	1	1	—	—	1
Srbin i muslimanka	1	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	1	×	×	—	—	—	1	1	1	—	—	1
Ukrainac i Hrvatica	1	—	—	—	2	1	1	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	2	1	1	—	—	1
Ukupno:	43	2	2	—	52	31	21	8	7	1	3	3	—	21	×	×	34	13	21	52	29	23	22	21

Prema statističkim podacima¹². Općine Kiseljak u vremenskom razdoblju od 1947. do 1958. sklopljena su na teritoriji općine svega 43 mješovita braka, od čega otpada 21 na brak između pripadnika srpske i hrvatske nacionalnosti (14 između Srbina i Hrvatice, a 7 između Hrvata i Srpkinje). Ostala 22 sklopljena braka predstavljaju vrlo različite varijante: Hrvat — Muslimanka (3), Srbin i neopredijeljena (3), Crnogorac i Hrvatica(3), Musliman — Hrvatica (2), Hrvat — neopredijeljena (2), neopredijeljen — Hrvatica (2), Srbin i Muslimanka (2) itd.

Ako i ovako mali broj mješovitih brakova sklopljenih na teritoriji Kiseljaka pogledamo iz aspekta mjesta porijekla bračnih drugova, dobijamo još izrazitiju sliku bračne ekskluzivnosti: od 86 bračnih drugova njih 52 su doseljenici, a samo 34 domoroci. Isto tako, skoro polovica bračnih drugova, to jest, bračni drugovi iz 21 braka, imala je u momentu popisivanja drugo mjesto boravka, to jest van teritorije Kiseljaka.

Ako, dalje, mješovite brakove razmotrimo iz aspekta zanimanja, vidjećemo da se u pretežnom slučaju radi o brakovima lica koja pripadaju službeničkoj društvenoj kategoriji, a vrlo malo o brakovima ostalih društvenih kategorija, ili grupa zanimanja. Od ukupno 86 bračnih drugova koji su ušli u mješoviti brak, njih 52 potječu iz kategorije službenika, 8 iz kategorije radnika, 2 iz kategorije poljoprivrednika, tri iz kategorije zanatlija i 21 lice pripada kategoriji domaćica, koje mogu biti vrlo različitog socijalnog porijekla (nemamo prakazano tačno njihovo socijalno porijeklo). Prema tome, najviše se radi o brakovima koje sklapaju službenici.

Još tačniji uvid u karakter mješovitih brakova dobija se ako se oni pogledaju iz aspekta spolova i zanimanja. Od 43 mješovita braka 31 muški bračni drug pripada kategoriji službenika, u 7 brakova muški član pripada kategoriji radnika, u 3 braka muški član pripada kategoriji zanatlija, a samo u 2 braka muški član pripada kategoriji zemljoradnika.

Prema tome, podaci kojima raspolaže Općina Kiseljak potvrđuju izjave seljaka svih triju društvenih grupa o apsolutno predominantnoj tendenciji intergrupnog karaktera sklapanja braka.

Materijal koji je ovdje iznijet još ne daje potpuno pregled sklopljenih mješovitih brakova od 1947. pa do danas. Jedan dio seljaka-radnika se iselio sa teritorije Lepenice i sklopio brakove na teritoriji drugih općina, o čemu Općina Kiseljak nema tačnu evidenciju. Isto tako je moguće da je jedan broj lica stalno nastanjenih u Lepenici uzeo sebi za bračne drugove lica iz druge općine, izvršivši tamo vjenčanje i registraciju. No, takvi i eventualno slični slučajevi, koje je teško sve obuhvatiti, ne bi mogli pitanje mješovitih brakova osvijetliti iz nekog principijelnog drugog aspekta, koji bi predstavljao negaciju uočene tendencije endogamnog karaktera mješovitih brakova gledajući ih u odnosu prema nacionalno-religioznom obilježju.

Koje se interesantne tendencije i elementi zapažaju u odnosima unutar porodice i da li u tom pogledu ima izvjesnih razlika između porodica raznog nacionalno-religioznog obilježja?

Prvo ćemo ukazati na neke elemente koji zadiru u odnose bračnih drugova, a zatim na one koji tangiraju odnose roditelja i djece.

U međusobnim odnosima bračnih drugova, kako prije sklapanja braka i u momentu sklapanja braka tako i u toku bračnog života, zapažaju se izvjesne tendencije koje korjenito lome stare odnose. Ako je ranije bila više-manje redovita pojava da su roditelji nalazili svojoj djeci njihovog bračnog druga, pri čemu je pitanje proširenja imovine bilo jedna od najznačajnijih komponenata, danas sve više sami bračni drugovi odlučuju o svojoj vlastitoj sudbini. Pri tome ekonomski momenat nije prestao da igra izvjesnu ulogu, ali je on potisnut raznim drugim

¹² Vidi tabelu broj 7. — Podaci se odnose na čitavu teritoriju Općine Kiseljak. Posebnim podacima za sela Lepenice ne raspolažemo.

faktorima, kao što su individualna ljubav, karakter porodice u koju treba da dođe bračni drug, lična atkivnost i preduzimljivost bračnog druga itd. S obzirom na vidljivu tendenciju mladih ljudi za napuštanjem seoske sredine, veći posjedi u izvjesnim slučajevima postaju kočnica sklapanju brakova. Takva tendencija se vidno ispoljava u glavnim pitanjima koje mlada postavlja momku prije sklapanja braka: »radiš li negdje?«, »koga imaš kod kuće?« i »hoćeš li ići odavde?« (Takve informacije se mogu dobiti u raznim selima Lepenice). Veličina posjeda ne samo da ne spada u odlučujući faktor, barem za dobar dio djevojaka, u sklapanju brakova, već — po svojoj vrijednosti — dolazi iza drugih faktora, koji su prije rata bili od sasvim sporednog značaja. Veći posjed predstavlja za mladu veliko opterećenje isto tako kao velika porodica u koju ona udajom treba da dođe, te radije traži muža koji nema roditelje, ili ne živi s njima.

S tim u vezi se ispoljava izrazita tendencija cijepanja porodice, to jest, raspadanja starih kućnih zadruga. Šta više, može se reći da je proces njihovog raspadanja već gotov u čitavoj Lepenici. Tu i tamo nalazimo danas još samo izvjesne rudimente. Mogli smo naići svega na nekoliko domaćinstava u kojima oženjeni sinovi sa svojom djecom žive još sa svojim roditeljima. Nosioci tendencije cijepanja domaćinstava, nekadašnjih kućnih zadruga, su po pravilu mlađi ljudi, a u zadnje vrijeme poglavito mlađe žene, koje ne žele da žive u zajedničkom kućanstvu sa muževim roditeljima, ali se istovremeno s tom tendencijom vrlo često mire i stariji glavari domaćinstva, starješine ranijih zadruga. Ova je tendencija vidljiva u svim društvenim grupama, pri čemu se ipak osjeća jači konzervativizam pripadnika muslimanske društvene grupe.

Isto tako i velike razlike u godinama starosti između bračnih drugova sve više iščezavaju. Vrlo su rijetki slučajevi među mladim osobama da se sklapaju brakovi s razlikom od 10 i više godina, a pogotovo s razlikom od 20 i više godina, na koje slučajeve se ranije češće nailazilo, posebice unutar muslimanske društvene grupe.

Karakteristična je jedna posebna pojava u sklapanju brakova na terenu Lepenice, to jest, pojava takozvanih »samodošlih«. Pod terminom »samodošlih« podrazumijevaju se djevojke koje odlaze kućama mladića prije vjenčanja. Ta pojava je vrlo učestala. U 1957. bilo je od 19 brakova registrovanih u crkvi,¹³ 15 slučajeva samodošlih. Pojava »samodošlih« nije nova pojava, već dosta stara. Nastala je još u doba turske vladavine, za vrijeme begova. Begovi su gotovo redovito prisvajali mlade djevojke. Da bi takve pojave onemogućili, momci su uzimali sebi kućama djevojke prije vjenčanja. Pojava »samodošlih« je ostala i dalje u praksi, s jedne strane po liniji tradicije, a s druge strane zbog slučajeva da momci otimaju jedni drugima djevojke.

U međusobnim odnosima bračnih drugova bore se dvije izrazito protivrječne tendencije: a) tendencija održavanja autoriteta i prevlasti muškarca i b) tendencija ostvarenja ravnopravnog položaja žene u braku. Iako je poslije rata dominantan položaj muškaraca u braku malo poljuljan, još uvijek je muškarčev autoritet u braku dosta visok. Štaviše, vrlo često same žene ističu potrebu muževine dominacije u braku, čime u izvjesnom smislu opravdavaju svoj neravnopravni položaj. Prilikom razgovora u Čelanima, zaseoku Draževića, jedna mlada žena je opravdala potrebu superiornosti muža u braku motivišući takav stav parolom: »Jer zašto me je onda vjenčao«. Tu, svakako, nedostaje predstava o tome da je i ona odlučivala u tom koraku sklapanja braka. S druge strane, često nailazimo na obrnute primjere, to jest, na takve u kojima žena drži do svog položaja i prava u

¹³ Podatak o »samodošlim« je dobiven u Mjesnom župnom uredu u Kulješu (tada je bio župnik fra Kruno Milkčić) jula 1958. U sklapanju crkvenog braka (a on je na ovom terenu stoprocentan) postoji za »samodošle« obaveza da traže posebnu dozvolu od biskupa, pri čemu se plaća taksa u visini od 400 dinara. Bez prethodne biskupove dozvole župnici ne smiju osnažiti ovakve brakove. — Jedna napomena: Podatak o »samodošlim« nismo provjeravali na terenu te ga valja primiti sa izvjesnom rezervom.

braku. Tendencija emancipacije žene prodire sporo, kako među same žene tako i među muškarce. Više-manje muškarci usvajaju mišljenje da oni moraju imati dominantan položaj u braku. Ova je sporost umnogome uslovljena time što relativno vrlo malo žena učestvuje u procesu proizvodnje van sela, to jest, u industriji, gdje se stvara novi pogled na svijet i druga koncepcija o odnosu spolova u braku.

S druge strane, takva koncepcija i psihologija ima svoj korijen u činjenici da je žena u selima Lepenice u ekonomskom pogledu više-manje potpuno ovisna od muža. Muž je glavna proizvodna snaga, bilo da se radi o bračnom paru gdje su oba člana ostala na selu, bilo da muž radi u nekom industrijskom preduzeću. Čak i u slučajevima kad su žene skoro isključiva radna snaga u poljoprivredi, što postaje sve češći slučaj s obzirom na to da muškarci odlaze u industriju, one važe na selu kao pomoćna radna snaga, zavisna od muža, ili muževih roditelja, a rjeđe kao radna snaga koja bi bila ravnopravna s muškom radnom snagom. To je umnogome uslovljeno činjenicom što je muž vlasnik kuće i imanja, na čije ime žena prenosi najčešće i svoj dio posjeda ukoliko ga donosi udajom, kao i oveštalom tradicijom.

I u odnosima između roditelja i djece zapažaju se dvije protivrječne tendencije. Neprikosnoveni autoritet roditelja je u izvjesnom smislu poljuljan, ali se roditelji vrlo teško oslobađaju ukorijenjenog shvatanja da oni mogu postupati sa svojom djecom kao sa svakom drugom svojinom. Prodoru savremenih socijalističkih nazora o odnosu djece i roditelja oni se instiktivno odupiru, čak i onda kada su uvjereni u ispravnost novih odnosa, ali nisu u stanju da taj prodor potpuno otklone. Najbolji je primjer slučaj stava današnjih roditelja prema slanju djece u školu i ranijih. Danas su daleko rjeđi slučajevi da roditelji zbog čuvanja stoke ne šalju djecu u školu, dok je to ranije bio skoro uobičajen postupak.

Dalje se zapaža osjetan, moglo bi se reći korjenit prelom u pogledu održavanja veličine porodice, i to u dva pravca. S jedne strane se radi o redovnom odvajanju od roditelja odmah poslije sklapanja braka. S druge strane, sve vidnija je tendencija za ograničavanjem broja djece u porodici. Ne može se još govoriti o izrazitoj tendenciji porodice sa dvoje djece, ali vrlo živo djeluje tendencija da se ne prekoračuje broj od 2 do 3. Uprkos tendenciji smanjivanja broja djece, populacioni priraštaj u rejonu Lepenice je još uvijek visok, na što umnogome utiču promijenjeni uslovi života koji doprinose velikom smanjenju broja smrtnih slučajeva djece u ranom djetinjstvu.

V

KULTURNO-PROSVJETNA STRUKTURA

Kulturno-prosvjetna struktura Lepenice ispoljava se u tri glavne sfere: 1. u strukturi stanovništva po pismenosti; 2. u strukturi školstva i drugih prosvjetno-kulturnih institucija i organizacija i 3. u mreži raznih komunikacionih sredstava koja utiču na formiranje kulturnog profila stanovništva.

1. STRUKTURA STANOVNIŠTVA LEPENICE PO PISMENOSTI

Struktura stanovništva Lepenice po pismenosti razmatrana je iz dva aspekta: a) u relaciji pismenosti i grupa zanimanja, b) u relaciji elementa pismenosti i nacionalnog obilježja.

Najprije je izložen profil pismenosti gledan u cjelini, a zatim — gledan u naprijed označenim aspektima.

Stanje pismenosti u ukupnoj masi stanovništva:

	Ukupan broj stanovništva	Lroj starijih od 10 godina	Čitaju i pišu		Nepismeni	
			broj	%	broj	%
Gornja Lepenica	3.635	2.703	1.442	53,3	1.261	46,7
Donja Lepenica	4.523	3.352	2.081	62,1	1.271	37,9
Ukupno:	8.158	6.055	3.523	56,5	2.532	43,5

Prema tome, na čitavoj teritoriji Lepenice, uzevši i mjesto Kiseljak, bilo je na dan 31. III 1953. — 6.055 osoba starijih od 10 godina. Od toga je bilo: a) 3.523 pismenih, što čini 56,5% od osoba starijih od 10 godina i b) 2.532 nepismena, što čini 43,5% od broja stanovništva starijeg od 10 godina. Kao što se vidi iz tabelarnog pregleda, pismenost u rejonu Donje Lepenice je osjetno veća nego u rejonu Gornje Lepenice. Na taj ishod utiče činjenica što je Kiseljak uračunat u Donju Lepenicu, ali i bez toga je pismenost veća u Donjoj Lepenici.

Procenat pismenosti je daleko niži u Lepenici od prosječno jugoslovenskog. Na dan 31. III 1953. bilo je u FNRJ: a) pismenih 74,6%, b) nepismenih 25,4%¹⁴.

STRUKTURA PISMENOSTI PO GRUPAMA ZANIMANJA (AKTIVNO STANOVNIŠTVO):¹⁵

Grupa zanimanja	Gornja Lepenica				Donja Lepenica				Zajedno			
	Svega	Čitaju i pišu	Nepismeni		Svega	Čitaju i pišu	Nepismeni		Svega	Čitaju i pišu	Nepismeni	
			Broj	u %			Broj	u %			Broj	% n
1. Poljoprivrednici	1.331	707	564	42,5	1.042	615	425	40,6	2.373	1.382	986	41,5
2. Rudari	9	7	2	22,0	15	10	5	33,3	24	17	7	29,4
3. Industrijski i zanatski radnici	99	89	10	10,4	204	184	20	9,9	303	273	30	10,0
4. Saobraćajno i tehničko osoblje	3	3	—	—	20	18	2	10,0	23	21	2	8,7
5. Prodavači	5	5	—	—	29	29	—	—	34	34	—	—
6. Uslužno osoblje	10	9	—	10	123	118	5	4,1	133	127	6	4,5
7. Tehničari, naučnici slobodna zanimanja	10	10	—	—	42	42	—	—	52	52	—	—
8. Službenici preduzeća, organa državne uprave i privrede	15	15	—	—	128	127	1	0,8	143	142	1	0,7
9. Nekvalifikovani radnici	228	165	63	27,6	202	147	55	27,4	430	312	118	27,4
10. Lica sa ličnim prihodom	18	8	10	55,4	79	37	39	49,2	97	45	49	50,4
Ukupno:	1.728	1.018	649	37,9	1.884	1.327	552	29,6	3.612	2.405	1.199	33,4

¹⁴ Podaci iz Statističkog godišnjaka FNRJ za 1958, str. 80.

¹⁵ Ovaj i sljedeći tabelarni pregledi izrađeni su na bazi podataka Zavoda za statistiku NRB:JH, koji su dobiveni mašinskom obradom kartica izrađenih poslije popisa stanovništva 31. marta 1953. godine.

Poznato je da je nivo pismenosti različit u raznim socijalnim i ekonomsko-profesionalnim kategorijama stanovništva. Kakva je u tom pogledu situacija u Lepenici ?

Iz gornjeg tabelarnog pregleda mogu se zapaziti sljedeći karakteristični elementi:

1. Najveći procenat nepismenih lica na teritoriji Lepenice nalazi se u poljoprivredničkoj socijalnoj kategoriji stanovništva: 986 od ukupno 2.373 aktivna lica, što čini 41,5% te socijalne kategorije, odnosno te grupe zanimanja, a 27,3% od ukupnog broja nepismenog aktivnog stanovništva Lepenice.

2. Druga grupa zanimanja sa prilično visokim procentom nepismenih je grupa nekvalifikovanih radnika. Od 430 nekvalifikovanih radnika njih 118, ili 27,4%, je nepismeno. Povoljniji procenat pismenosti je među kvalifikovanim radnicima. Tu od 327 osoba (pod pretpostavkom da smo u ovu kategoriju radnika uvrstili grupe zanimanja pod rednim brojem 2. i 3, to jest, rudare i industrijske i zanatske radnike, premda se ni ovdje ne može govoriti o potpunoj kvalifikaciji radne snage) ima svega 47 nepismenih, što čini 14,5%.

3. Primjećuje se da među licima sa ličnim prihodom, u koju grupu prvenstveno spadaju osobe sa penzijom, ima prilično visok procenat nepismenih: 49 od 97, što čini 50,4%. Vjerovatno da se tu radi o penzioniranim radnicima ili vojnim invalidima.

Srazmjera nepismenosti po pojedinim grupama zanimanja postaje još re-ljefnija ako se uzme u obzir ukupno stanovništvo, aktivno i izdržavano.

STRUKTURA PISMENOSTI PO GRUPAMA ZANIMANJA — UKUPNO STANOVNIŠTVO:

GRUPA ZANIMANJA	Gornja Lepenica				Donja Lepenica				Ukupno		
	Svega	Lica starija od 10 god.	Nepismeni	%	Svega	Lica starija od 10 god.	Nepismeni	%	Svega	nepismeni	%
1. Poljoprivrednici	2.612	2.031	1.006	49,6	2.309	1.831	885	48,2	3.852	1.891	48,9
2. Rudari	22	18	8	44,5	50	30	13	43,4	48	21	44,0
3. Industrijski i zanatsko osoblje	246	175	50	28,6	569	387	92	23,9	562	142	25,6
4. Saobraćajno i tehničko osoblje	7	4	1	25,0	63	43	9	20,8	47	10	21,3
5. Prodavači	13	8	1	12,5	86	62	10	16,2	70	11	15,8
6. Uslužno osoblje	33	23	8	34,6	351	228	29	12,8	251	37	14,7
7. Tehničko i naučno osoblje	16	12	—	—	78	57	2	3,5	69	2	2,9
8. Službenici u administraciji	35	22	4	18,2	334	228	21	9,3	250	25	10,0
9. Nekvalifikovani radnici	622	389	170	44,0	534	372	158	42,5	761	328	43,0
10. Lica sa ličnim prihodima	29	23	13	56,4	159	124	52	42,2	147	65	44,4
Ukupno	3.635	2.705	1.261	46,7	4.533	3.362	1.271	37,9	6.057	2.532	43,5

Iz prednjeg tabelarnog pregleda moglo se zapaziti da se procenat nepismenih u ukupnoj masi stanovništva pogoršava u relaciji prema procentu aktivnog stanovništva, i to više-manje u svim grupama, a naročito u onim grupama koje inače stoje niže po procentu pismenosti, to jest, među poljoprivrednicima i nekvalifikovanim radnicima.

Drugi aspekt u analizi strukture stanovništva po pismenosti jeste relacija pismenosti i nacionalnog obilježja. Uzećemo u obzir samo hrvatsku i srpsku nacionalnost, te Jugoslovene neopredijeljene, budući da je frekvencija drugih nacionalnih obilježja neznatna.

PISMENOST PO NACIONALNOSTIMA

NARODNOST	Gornja Lepenica					Donja Lepenica					Ukupno nepismenih	
	Svega	Lica starija od 10 god.	Čitaju i pišu	Nepismeni	%	Svega	Lica starija od 10 god.	Čitaju i pišu	Nepismeni	%		
Srbi	530	410	241	169	41,3	286	195	180	15	7,7	184	30,4
Hrvati	1.849	1.415	815	600	42,5	3.025	2.313	1.498	817	35,3	1.417	38,0
Jugosloveni neopredijeljeni	1.225	877	385	492	56,5	1.165	805	370	434	54,0	926	55,2
Ukupno	3.604	2.702	1.441	1.261	46,7	4.476	3.313	2.048	1.266	37,9	2.527	43,5

Prednji tabelarni pregled upućuje na slijedeće zaključke:

Prvo, ako se uzme nacionalnost na cjelokupnoj teritoriji Lepenice, podrazumijevajući tu i sam Kiseljak, najmanji procenat nepismenih postoji u srpskoj nacionalnoj grupi, gdje procenat nepismenih iznosi 30,4. Nešto je veći broj nepismenih u hrvatskoj nacionalnoj grupi (38,0%), a najveći unutar muslimanske društvene grupe 55,2%.

Drugo, ako izuzmemo Kiseljak, gdje su skoro svi pripadnici srpske nacionalnosti pismeni, i uzmemo u razmatranje samo stanovništvo Gornje Lepenice, onda se primjećuje da između pripadnika srpske i hrvatske nacionalnosti postoji gotovo srazmjern broj nepismenih, nešto više u okviru hrvatske nacionalnosti, dok, naprotiv, muslimansko stanovništvo i u ovom slučaju ostaje grupa sa najvišim procentom nepismenih — 56,5%.

Ovo se činjeničko stanje objašnjava uglavnom boljom socijalnom strukturom srpskog i hrvatskog stanovništva u odnosu prema stanovništvu muslimanske društvene grupe, što je, sa svoje strane, uslovalo da se unutar prvih dviju razvije veći afinitet prema školi, a izvjesna odbojnost prema slanju djece u školu među muslimanskim stanovništvom. U ispravnost takve konstatacije mogli smo se uvjeriti prilikom obilaska sela lepeničkog kraja tokom ljeta 1958. Treba napomenuti da ta odbojnost ipak sve više slabi i u krugu muslimanskog stanovništva, pri čemu ipak, postoji različito gledanje na to s obzirom na spol (naime muška djeca se radije daju u školu nego ženska).

Nesrazmjera između pripadnika pojedinih nacionalnih grupa opaža se takođe i po školskoj spremi, koja predstavlja jedan elemenat u kulturnom profilu stanovništva.

ŠKOLSKA SPREMA PO NACIONALNOSTI

Gornja Lepenica	Svega	Lica rođ. poslije 31. III 1943.	Bez školske spreme %	Osnovna škola	Niža srednja za opće obrazovanje	Niža stručna	Srednja škola za opće obrazovanje	Srednja stručna	Fakultet i viša škola	
Srbi	530	120	243	59,3	154	2	7	1	3	—
Hrvati	1.849	434	919	65,2	480	2	12	—	1	1
Jugosloveni neopred.	1.225	378	719	85,0	154	1	3	—	—	—
Donja Lepenica sa Kiseljakom	286	91	44	22,7	86	26	12	18	9	—
Hrvati	3.025	712	1.403	60,0	804	50	31	12	11	3
Jugosloveni neopred.	1.165	360	637	79,4	144	5	14	2	2	1

Tendencija koja proizilazi iz podataka o školskoj spremi pripadnika pojedinih nacionalnosti ide uglavnom istim smjerom kao i pismenost. Između pripadnika srpske i hrvatske nacionalnosti manje je odstupanje u pogledu procenta bez školske spreme (kako u Gornjoj tako i u Donjoj Lepenici¹⁶), dok je, naprotiv, osjetnije odstupanje između njih i muslimanske društvene grupe. Dok, na primjer, među pripadnicima srpske nacionalnosti u Gornjoj Lepenici ima bez školske spreme 59,3%, među Hrvatima 65,2%, dotle međutim unutar muslimanske grupe ima 85,0%.

Isto takva nesrazmjera postoji i u pogledu procenta onih koji imaju završenu osnovnu školu, a pogotovo druge nepotpune ili potpune srednje škole, raznih društvenih grupa. Pripadnika srpske nacionalne grupe sa osnovnom školom ima u Gornjoj Lepenici 37,5% hrvatske 33,7%, dok, naprotiv, u muslimanskoj grupi taj procenat iznosi svega 18,3%.

Statistički podaci¹⁷ pokazuju da je u 1963. godini bilo u Gornjoj Lepenici samo jedno lice sa fakultetskom spremom, a u Donjoj Lepenici 4, i to 3 Hrvata i jedan Jugosloven neopredijeljen. Može se općenito reći da je Lepenica do rata dala vrlo malo intelektualaca, pa čak i onih sa srednjom školom. Prvi intelektualac za koga se zna u Lepenici (Hrvat) emigrirao je još za vrijeme vladavine Austro-ugarske Monarhije iz Bosne u Srbiju.

Interesantno je pitanje odnosa pismenosti i školske spreme prema starosnoj strukturi stanovništva Lepenice. U analizi ovog pitanja mogu se zapaziti neke vidne tendencije, koje se — inače — sreću i u drugim rejonima što u pogledu pismenosti stoje na višem nivou.

Prva karakteristika se ogleda u činjenici da postoje dvije različite srazmjere u procentima nepismenih s obzirom na starosnu strukturu. Starosne strukture od

¹⁶ Rezultati u rubnici za Donju Lepenicu iskazuju veće odstupanje između pripadnika srpske i hrvatske nacionalnosti s obzirom na činjenicu da je tu uračunato i stanovništvo Kiseljaka, gdje ima procentualno daleko više pripadnika srpske nacionalnosti nego po selima Donje Lepenice, a ovo se stanovništvo bitno razlikuje po školskoj spremi od seoskog stanovništva.

¹⁷ Ostao je neprovjeren podatak da li se radi o osobama domaćeg porijekla ili o doseljenicima.

10 do 35 godina pokazuju izričito manji procenat nepismenih, dok naprotiv starija strukturalna godišta pokazuju vrlo visok procenat nepismenih. Konkretno, u Donjoj Lepenici u starosnoj grupi 10—14 godina bilo je 1953. godine od 533 osobe 103 nepismena, ili 19,4%; u grupi 15—19 godina od 542 osobe bilo je 125 nepismenih, ili 22,8%; u grupi od 20 do 24 godine od ukupno 440 osoba bilo je 102 nepismena, ili 23,3%. Taj procenat konstantno raste u odnosu na godišta. U starosnoj grupi od 40 do 44 godine od ukupno 223 osobe bilo je 139 nepismenih, ili 62,3%; u grupi od 50 do 54 godine od 196 osoba bilo je 130 nepismenih, ili 66,1%, a u starosnoj grupi od 65 i više godina od ukupno 148 osoba bilo je 120 nepismenih, ili 81,6%. Još izrazitija je ova tendencija u Gornjoj Lepenici. Ovdje u starosnoj strukturi od 50 do 54 godine od ukupno 134 osobe bio je 101 nepismen, ili 75,3%, a u strukturi od 65 i više godina 83 bilo je 79 nepismenih ili 96%.

Druga karakteristika, koja proizlazi iz prve, ogledala se u tome što nepismenost ne predstavlja samo ostatak ranijeg stanja, već se ona stalno obnavljala i u postojećim društvenim uslovima života. Dvije grupe stanovništva u starosnoj strukturi, to jest, grupa 10—14 u cjelini i 15—19 godina života, djelimično, čine generacije koje su morale pohađati osnovnu školu poslije rata. Činjenica što u tim grupama ima priličan procenat nepismenih (u Donjoj Lepenici 21,5%, a u Gornjoj 22,9%) govori, po sebi, o ozbiljnom propustu koji nastaje u kulturnoj sferi u naseljima Lepenice u uslovima socijalizma.

Još izrazitije se ispoljava negativna tendencija u pogledu odnosa starosne strukture stanovništva i školske spreme. Ona se ispoljava u tri sljedeća elementa:

Prvo, procenat osoba koje imaju završenu osnovnu školu je osjetno niži od procenta nepismenih, kako u starosnim grupama do 30 godina tako i u starosnim grupama iznad 30 godina. Tako, na primjer, dok u Donjoj Lepenici u starosnim grupama od 10 do 19 godina ima 21,5% nepismenih, u istim starosnim grupama ima 648 osoba bez osnovne škole, ili 60%. U Gornjoj pak Lepenici procenat bez osnovne škole u istim starosnim grupama iznosi 60,3%, to jest, 672 od ukupno 960 osoba ovih grupa. Drugo, i u odnosu starosne grupe i školske spreme opaža se bitno razlikovanje između grupa do 30 godina i starijih godišta. Ta se činjenica reljefno ispoljava u slijedećim statističkim podacima:

starost po petogodišnjima	Donja Lepenica ¹⁸					Gornja Lepenica					
	svoga	nepismeni	%	bez osnovne škole	%	svoga	nepismeni	%	bez osnovne škole	%	
10—14	533	103	19,4	368	69	10—14	488	101	21,3	325	66,2
15—19	542	125	22,8	280	59,6	15—19	472	118	24,8	247	52
20—24	440	102	23,3	214	49,5	20—24	397	128	32	259	65
25—29	398	95	23,8	168	42,2	25—29	274	106	38,6	168	61,3
30—34	292	101	34,5	158	54,2	30—34	217	86	39,6	116	53,3
50—54	196	130	66,1	159	81,2	50—54	134	101	75,2	112	83,3
55—59	102	67	65,7	82	80,3	55—59	103	91	88,4	99	97,2
60—64	84	56	66,5	63	74,5	60—64	68	61	90,3	66	97,4
65 i više	148	120	81,1	136	91,7	65 i više	83	79	95	83	100

Dok u mlađim starosnim grupama procenat osoba bez školske spreme iznosi od 50 do 60, dotle se on penje u starijim grupama do 90, i čak do 100, u Gornjoj Lepenici. Treće, zabrinjava činjenica što u starosnoj grupi 10—15 godina ima tako visok procenat osoba bez školske spreme, to jest 69 u Donjoj i 66,2 u Gornjoj Lepenici, pogotovo ako uzmemo u obzir da je su to generacije čije vrijeme obaveznog školovanja pada u godine poslije rata.

¹⁸ Donja Lepenica sa Kiseljajkom. Za podrobnije podatke vidi tabele 8 i 9.

TABELA 8.

DONJA LEPENICA SA KISELJAKOM

starost po petogodištima	pismenost										školska sprema							nepoznato
	šifra starosti	svega	lica rođena poslije 31. III 1943.	čitaju i pišu	samo čitaju	nepismeni	lica rođena poslije 31. III 1943.	bez školske spreme	osnovna škola	niza srednja škola za opšte obrazo- vanje	niza stručna škola	srednja škola za opšte obrazovanje	srednja stručna škola	fakultet i visoka škola	—			
0—4	00	695	695	—	—	—	695	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
5—9	05	476	476	—	—	—	476	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
10—14	10	533	—	430	—	103	—	368	162	2	1	—	—	—	—	—		
15—19	15	542	—	416	1	125	—	280	231	15	12	1	—	—	—	—		
20—24	20	440	—	336	2	102	—	214	181	14	16	4	10	1	—	—		
25—29	25	398	—	300	3	95	—	168	184	23	8	8	6	1	—	—		
30—34	30	292	—	187	4	101	—	158	93	14	7	18	1	1	—	—		
35—39	35	199	—	105	—	94	—	128	51	8	8	2	2	—	—	—		
40—44	40	223	—	82	2	139	—	179	34	5	2	1	2	—	—	—		
45—49	45	195	—	72	—	123	—	157	34	2	1	—	—	1	—	—		
50—54	50	196	—	64	2	130	—	159	23	4	1	1	3	—	—	—		
55—59	55	102	—	34	1	67	—	82	20	—	—	—	—	—	—	—		
60—64	60	84	—	28	—	56	—	63	18	—	1	1	—	—	—	—		
65 i više	65	148	—	27	1	120	—	136	12	—	—	—	—	—	—	—		
		4.523	1.171	2.081	16	1.255	1.172	2.092	1.048	87	57	36	27	4	—	—		

TABELA 9.
DONJA LEPENICA SA KISELJAKOM

starost po petogodištima	pismenost						školska sprema								nepoznato	
	šifra starosti	svetara	lica rođena poslije 31. III 1943.	čitaju i pišu	samo čitaju	nepismeni	lica rođena poslije 31. III 1943.	bez školske spreme	osnovna škola	niza srednja škola za opšte obrazo- vanje	niza stručna škola	srednje škole za opšte obrazovanje	srednja stručna škola	fakultet i visoka škola		
0—4	00	549	549	—	—	—	549	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5—9	05	383	383	—	—	—	383	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10—14	10	488	—	370	17	101	—	325	163	—	—	—	—	—	—	—
15—19	15	472	—	340	14	118	—	247	212	3	10	—	—	—	—	—
20—24	20	397	—	260	9	128	—	259	127	1	8	—	2	—	—	—
25—29	25	274	—	164	4	106	—	168	100	—	2	1	3	—	—	—
30—34	30	217	—	128	3	86	—	116	100	1	—	—	—	—	—	—
35—39	35	135	—	46	1	88	—	106	27	—	1	—	—	1	—	—
40—44	40	182	—	46	1	135	—	167	15	—	—	—	—	—	—	—
45—49	45	150	—	35	3	112	—	133	16	—	1	—	—	—	—	—
50—54	50	134	—	31	2	101	—	112	22	—	—	—	—	—	—	—
55—59	55	103	—	12	—	91	—	99	4	—	—	—	—	—	—	—
60—64	60	68	—	6	1	61	—	66	2	—	—	—	—	—	—	—
65 i više	65	83	—	4	—	79	—	83	—	—	—	—	—	—	—	—
		3.635	932	1.442	55	1.206	932	1.881	788	5	22	1	5	1	—	—

Osjetna razlika koja se ispoljava u procentima nepismenih i osoba bez školske skreme govori da je veliki procenat osoba bez školske spreme opismenjen putem raznih analfabetskih kursova ili putem nekih drugih vidova obrazovanja.

2. ŠKOLE I DRUGE KULTURNO-PROSVJETNE INSTITUCIJE I USTANOVE

Da li se, možda, tako visoki procenat nepismenih u Lepenici, kao i veliki broj osoba bez školske spreme, ne bi mogao objasniti nepostojanjem škola na geografskom prostoru što ga zauzima Lepenica? Dalji podaci pokazuju da ipak osnovni razlog nije u tome.

Na teritoriji Lepenice (zajedno sa Kiseljakom) ima ukupno 6 osnovnih škola, od kojih su dvije osmogodišnje, i to u Kiseljaku i Kuliješu. Ove su škole osnovane u raznim vremenskim razdobljima. Škole u Kiseljaku i Kuliješu osnovane su koncem XIX stoljeća — 1890. u Kiseljaku, a 1892. u Kuliješu. Dvije osnovne škole su osnovane između dva rata, naime 1934. u Brnjacima i 1936. u Zabrdju. Dvije osnovne škole su pak osnovane poslije drugog svjetskog rata: 1951. u Han-Ploči i 1960. u Paležu. Kao što se vidi po naseljima, škole su prilično ravnomjerno raspoređene na teritoriji Lepenice. Čak i ako ne uzmemo u obzir dvije škole koje su osnovane poslije drugog svjetskog rata, postojanje samo 4 osnovnih škola na osam hiljada stanovnika, premda je nedovoljno za takav rejon sa razbacanim naseljima, ne bi moglo opravdati tako visoki procenat nepismenih, a pogotovu veliki procenat osoba bez školske spreme. Ta je činjenica uslovljena i drugim razlozima.

Prije prvog svjetskog rata, kao i između dva rata, bila je vrlo raširena pojava da roditelji nisu htjeli slati djecu u školu. Naročito je ta pojava bila raširena među muslimanskim stanovništvom, posebice u odnosu prema ženskoj djeci. »Teškoća je slati djecu u školu, jer nema ko da čuva stoku«, kaže Jahić Mujo iz Donjeg Želova, koji ima 10 djece, od kojih idu 4 svaki dan na rad u Hadžiće.

Danas je rjeđa pojava da roditelji djecu ne šalju u školu, ali još ni izdaleka nije iskorijenjeno ono poznato konzervativno shvatanje da ženskoj djeci škola nije nužna. Tako, na primjer, Latif Hodžić iz Rotilja sam priznaje da sva njegova djeca ne idu u školu. On radije šalje »u školu muškarce jer će me oni dohraniti u starosti«. Smatrajući da je ranije shvatanje (to jest zadržavanja muške djece da ne idu u školu) bilo nepravilno, on nadodaje: »Moj otac je potrošio pare dok me je kurtalisao škole«.

Premda u sadašnjoj situaciji postoji odlučan preokret u pogledu slanja djece u školu, jak konzervativizam u tretiranju odnosa škole i ženske djece još ima svoje tragove, posebice u muslimanskoj društvenoj grupi, gdje se proces emancipacije ženskog spola odvija daleko teže i sporije nego među stanovnicima srpske i hrvatske nacionalnosti. Dobrim dijelom seljaci još uvijek radije daju u školu mušku nego žensku djecu, smatrajući, kako kaže stari Lijevak Marko, da »muški odlaze u svijet pa im treba pismenost, dok ženskinje ostaje da radi po kući«.

Prosvjetni organi su morali u nekoliko slučajeva intervenisati, te čak neke seljake prijaviti sudiji za prekršaje, odnosno za povredu propisa iz oblasti kulture i prosvjete. Tako je u toku 1957. bilo izrečeno pet kazni zbog »povrede propisa o upisu i obaveznom slanju djece u školu«¹⁹. Neki seljaci su kažnjeni novčanom kaznom do 2.000 dinara, dok su drugi kažnjeni samo ukorom. Interesantno da se u svim slučajevima radi o siromašnim seljacima.

Uočavajući težinu problema nepismenosti na terenu Lepenice na planu kulturnog i društvenog razvitka ovog kraja, prosvjetni organi su u savezu sa omladinskim organizacijama poslije rata, zapravo 1950—1951, poduzeli nekoliko akcija opismenjavanja putem analfabetskih tečajeva. Ovi, po izjavama seljaka, nisu dali pozitivnije rezultate. Trajali su kratko vrijeme i nisu bili solidno organizirani, pogotovo

¹⁹ Prema podacima NO Općine Kiseljak (sudije za prekršaje).

nisu obuhvatili veći broj ženskih lica, iako se upravo išlo za tim da se ona obuhvate. Ono malo što se na takvim kursevima i postiglo ubrzo je zbog kampanjskog stila rada gotovo potpuno anulirano. To je slikovito došlo do izražaja u izreci jedne žene iz zaseoka Draževića da »danas nije potpuno ćorava«.

Nekih drugih vidova kulturno-prosvjetnog rada koji bi išao za uzdizanjem kulturnog nivoa, kako općeprosvjetnog tako i stručnog, nije bilo poslije rata u selima Lepenice. Ovdje, naravno, mislimo na jedan organizirani vid djelovanja (seminari, kursovi itd.), a ne na povremene razgovore ili rijetke sastanke po selima ili po centrima odbora. Isto tako ni u jedno m selu Lepenice ne postoji neko amatersko društvo čija bi djelatnost bila ispunjena nekim vidom kulturnog rada. Jedino postoje crkveni horovi organizirani u Kuliješu i Kiseljaku, u kojima svećenici okupljaju dobar dio omladine, najviše ženske.

3. MREŽA KOMUNIKACIONIH SREDSTAVA

Kulturni profil stanovništva nekog mjesta zavisi od djelovanja niza drugih faktora osim škole i prosvjetno-kulturnih institucija i organizacija.

Dva su komunikaciona sredstva na terenu Lepenice od značaja za postepeno mijenjanje kulturnog profila njenog stanovništva: radio i štampa.

S obzirom na to da je upotreba radio-aparata vezana s električnom strujom, razumljiva je činjenica da prije rata gotovo nema ni govora o ovom komunikacionom i kulturnom sredstvu na terenu Lepenice. Bila su svega tri radio-aparata, i to samo na Kiseljaku. Paralelno s procesom industrijalizacije i elektrifikacije pojedinih sela Lepenice, opaža se konstantan porast radio-pretplatnika. I ovdje se zapaža neravnomjeran razvitak sela Gornje i Donje Lepenice. Električno osvjetljenje je uvedeno u veći dio sela Donje Lepenice, a samo u neka sela Gornje Lepenice. Od ukupno 32 naselja čitave Lepenice sada (1958) imaju osvjetljenje njih 19 (od toga dva naselja od prije drugog svjetskog rata). U nedostatku električne struje dobar dio seljaka Gornje Lepenice služi se posljednjih godina takozvanim detektorima. Inače je svuda primjetljiva čežnja seljaka za radio-aparatom. Zasada još za mnoge seljake vlasništvo radio-aparata predstavlja izvjestan luksuz, ali bez čega oni više ne žele da budu. Intenzitet seljakovih nastojanja, kao i njegov stav prema uvođenju elektrike u kuće i nabavci radio-aparata, najbolje dolazi do izražaja u izreci koju smo često mogli čuti na terenu: »Dao bih i kravu iz štale da mogu imati radio«.

Porast broja radio-pretplatnika u poslijeratno doba kretao se ovako:

1948. bilo je 30 (prije rata samo 3); 1954. godine 55, a 1958. godine bilo ih je na terenu općine Kiseljak 296, od čega otpada 196 na službenike, a samo 100 na seljake. To je relativno vrlo mali broj radio-pretplatnika uzme li se u obzir da općina Kiseljak broji sada oko 14.000 stanovnika, (sadašnji sastav je širi nego ranije) ali je, svakako, vrlo nagli tempo razvitka, koji se mora dovesti u vezu kako sa porastom životnog standarda tako i sa jačanjem potrebe u kulturnoj životnoj sferi.

Drugo značajno komunikaciono, a istovremeno i kulturno sredstvo jeste štampa. Na čitavoj teritoriji Lepenice postoji samo jedan punkt za raspačavanje novina, i to na Kiseljaku.

Štampa srazmjerno slabo prodire na selo. U sva sela Lepenice rastura se: »Oslobođenja« — 85 komada dnevno, »Borbe« — 15 komada, »Komunista« — 28 komada, »Zadružara« — 40 komada, »Malih novina« — 30 komada, te ostalih listova i časopisa — 35 komada.²⁰

Moglo se zapaziti u mnogim selima da među ljudima postoji interesovanje za štampu kako bi time došli do saznanja šta se zbiva u svijetu, ali, istovremeno, seljaci prilično slabo poznaju kako događaje u svijetu i pojedine zemlje s kojima naša zemlja stoji u dobrim odnosima tako i poznata imena u političkom životu, kako

²⁰ Prema podacima Općinskog komiteta SKJ Kiseljak

kod nas tako i u svijetu. Naime, oni više naslućuju nego što tačno znaju. Ima čak odbornika koji ne poznaju predsjednike naših republika. Za provjeru smo jednom postavili pitanje jednom odborniku da li zna ko je to Bakarić. Znao je da je to neka naša poznata ličnost, ali se nije mogao sjetiti tačno.

U nekim selima postoji slučaj da se grupa seljaka, naročito omladinaca, zajedno koristi novinama, naime da prilikom kakvih sastanaka neko čita ostalima. U tom smislu se, kako smo obaviješteni, iskorišćavaju i sastanci u mejtefima. Inače je vrlo rijedak slučaj da neko na selu redovito prima novine. S vremena na vrijeme neko ko ide u grad ponese i novine, koje onda čita u selu više ljudi.

Jači interes za novine, kao uostalom i za ostale vidove kulturnog izdizanja, zapaža se više u selima Donje nego u selima Gornje Lepenice, iako i ovdje ima sela koja stoje iznad nekih naselja u Donjoj Lepenici.

VI

MEĐUSOBNI ODNOSI DRUŠTVENIH GRUPA

Pitanje međuljudskih odnosa u određenoj društvenoj sredini predstavlja jednu vrlo značajnu komponentu za sagledavanje karaktera te sredine. Sama komponenta međuljudskih odnosa može se posmatrati na različitim nivoima i u različitim sferama društvenog života. Konkretno, može se analizirati problem međuljudskih odnosa na interpersonalnom, na intergrupnom i institucionalnom nivou. Zbog posebnog karaktera Lepenice, to jest njene društvene heterogenosti, od prvenstvenog je interesa da se sagledaju intergrupni odnosi koji dolaze do izražaja na ovom terenu.

Analiza Lepenice iz aspekta sfera društvenog života u kojima međuljudski odnosi dolaze do svog izražaja treba da zahvati slijedeće odnose: a) odnose ljudi u ekonomskoj sferi, b) odnose ljudi u političkoj sferi, c) odnose ljudi u bračno-porodičnoj sferi,* d) odnosa ljudi u kulturnoj i psihološko-idejnoj sferi.

Prema tome, mi ćemo intergrupne odnose stanovništva Lepenice pokušati da osvijetlimo iz aspekta označenih sfera društvenog života. Ako pri tome imamo na umu da su sve ove sfere međusobno najtješnje povezane, to jest da su ekonomski odnosi istovremeno i politički, i kulturni, i psihološko-idejni, te najčešće i obrnuto, onda se treba pomiriti s tim da neće biti moguće uvijek povlačiti striktno granice između označenih sfera, te će u danim slučajevima problematika biti izložena u odgovarajućoj kompleksnoj cjelini, i to u prvim dvjema tačkama.

1. ODNOSI LJUDI LEPENICE U EKONOMSKOJ SFERI

Tematika međusobnih odnosa stanovništva Lepenice u ekonomskoj sferi može biti posmatrana iz dva osnovna aspekta: prvo, iz aspekta odnosa unutar Lepenice i, drugo, iz aspekta odnosa stanovništva Lepenice prema spolja. Koji interesantni elementi dolaze do izražaja u ekonomskim odnosima unutar Lepenice, a koji u vanjskim, i kako se te dvije vrste ekonomskih odnosa povezuju na tlu Lepenice?

Karakter ekonomskih odnosa determiniran je, s jedne strane, socijalno-ekonomskom strukturom rejona o kome je riječ i karakterom okolice s kojom taj rejon ima redovni kontakt. Za Lepenicu je bilo karakteristično još prije II svjetskog rata, a ta je dimenzija ostala i danas tipična, da je sitni posjed preovladavao. da zemljište nije moglo da ishrani svoju populaciju. Eksploatacija na terenu Lepenice nije imala razvijeni kapitalistički vid, već je u svojoj osnovi imala više zelena-

* Ovaj dokumenat je analiziran ranije, te ovdje neće biti više o tome riječi.

ško-trgovački vid. Naime, jedan mali broj bogatijih seljaka (koji su bilo uglavnom istovremeno i trgovci) davao je na zajam siromašnijim seljacima žito i novac, te su ovi bili obavezni, odnosno silom prilika došli u situaciju, da obrađuju zemljište svojih zajmodavaca i da plaćaju zajam uz velke kamate. Izvjesni tragovi takvih odnosa mogli su se zapaziti i poslije rata, to jest i poslije agrarne reforme i eksproprijacije zemljišta nekolicini trgovaca-seljaka (kao na primjer Petroviću u Kuliješu i Danilu Vojnoviću u Zabrđu). No, bitna je karakteristika danas na terenu Lepenice da ne postoji stalno iskorišćavanje tuđe poljoprivredne radne snage, već samo povremeno i, može se reći, u iznimnim slučajevima. Seljaci obrađuju svoje zemljište svojom vlastitom radnom snagom.

Unutar sela i između sela Lepenice postoje dva vida ekonomske saradnje: a) vid saradnje koja se zove moba i b) svojevrsni vid najamnog rada, koji seljaci često nazivaju mobom. Moba je sačuvana više-manje u svim selima Lepenice, ali u dadeko manjem obimu nego što je to bilo ranije. Tradicionalna moba sve više ustupa mjesto plaćanju radne snage, bilo u naturi ili u novcu. U vrlo malo slučajeva smo mogli na terenu primijetiti da se radi o čistoj pozajmici radne snage koju domaćin treba da drugom prilikom vrati svom susjedu, ili koju u vidu besplatne susjedske ispomoci daje svom susjedu. No i onda kada se plaća ispomocna radna snaga prilikom oranja, a najčešće prigodom žetve, ovdje se ne radi o najamnomo vidu rada u pravom značenju, jer onaj seljak koji je sa svojim članovima porodice otišao na rad drugome sutra će imati susjedne porodice kao radnu snagu na svom imanju. Slučajevi češće upotrebe tuđe plaćene radne snage postoje na onim poljoprivrednim gazdinstvima odakle je sposobna radna snaga otišla u industriju i nema druge mogućnosti obrade zemljišta do putem uzimanja radne snage na nadnicu.

Treće, važna dimenzija u kojoj se ogledaju unutrašnji ekonomski odnosi stanovništva Lepenice jeste relacija privatnih, sitnosopstveničkih odnosa u privredi i socijalističkih odnosa. Karakteristično je da na čitavoj teritoriji Lepenice, pa ni općine Kiseljak kao cjeline, nema nijedne seljačke radne zadruge, već samo dvije zadruge općeg tipa, i to jedna u Kiseljaku i jedna u Kuliješu (glavnom naselju Gornje Lepenice). Ove dvije zadruge razvile su kooperaciju sa seljacima privatnicima u dva sektora proizvodnje: a) u otkupu mlijeka (Kiseljak, a unutar općine posebno Lepenica važi kao jedan od najjačih centara snabdijevanja Sarajeva mlijekom), i b) u sektoru povrtlarstva. Ako izuzmemo ovaj širi tip socijalističke proizvodnje, u Lepenici preovladavaju potpuno sitnosopstvenički odnosi u poljoprivredi, skoro isti kao što su vladali i prije rata. Socijalistička poljoprivreda u pravom smislu nije dosada pustila dublje korijene u selima Lepenice.

Razlog činjenici što na terenu Lepenice nije dosada ostvarena nijedna radna zadruga treba tražiti u nizu faktora, kao što su: mali kompleksi zemljišta dobiveni agrarnom reformom i konfiskacijom zemljišta od narodnih neprijatelja, sitnosopstvenički karakter posjeda i prevelika rasparčanost tih posjeda, slab kvalitet zemljišta i razdaljina od prometnih i pogodnih putova, barem što se tiče Gornje Lepenice. S druge strane, kao jedan od razloga što socijalistički tip poljoprivredne proizvodnje nije našao pogodno tlo za svoj razvoj jeste i prilična zaostalost seljaka ovog kraja u društveno-političkom i idejnom pogledu, o čemu će biti riječi kasnije.

Takva socijalno-ekonomska struktura Lepenice, a pogotovo takvi sitnosopstvenički odnosi unutar lepeničkog rejonu našli su, i morali su naći svoj izraz u ekonomskim odnosima seljaka ovog kraja sa rejonima van Lepenice. Dvije su karakteristične komponente važne u kojima se reflektuju ti odnosi: a) u traženju tržišta koje bi zadovoljilo potrebu seljaka za prodajom određenih poljoprivrednih artikala, a, još više, za kupovinom drugih njima potrebnih za egzistenciju van same Lepenice, i b) u traženju industrijskih preduzeća koja bi apsorbirala neiskorišćenu radnu snagu koja se skriva po selima Lepenice.

Lepenički rejon nije uspio da stvori jedno jače tržište, pijacu. Postojeći centar Lepenice — Kiseljak — nije privredno-ekonomski, već u stvari samo upravno-politički centar. Uzrok toj činjenici treba pored ostalog gledati i u tome što je Le-

penica i suviše mali geografski prostor a k tome prilično siromašan i industrijski nerazvijen, da bi mogla unutar sebe stvoriti neki jači ekonomski centar. Kako u cilju prodaje svojih proizvoda tako i u cilju kupovine potrebnih namirnica, seljaci Lepenice odlaze najviše na pazar u Visokom, a manje u Sarajevo. Smatra se da visočka pijaca podmiruje oko 80% potreba stanovnika Lepenice, a Sarajevo tek 20%, a, možda, i manje. U zadnje doba lepenički rejon postaje sve značajniji snabdjevač Sarajeva mlijekom i povrćem.

Rejon Lepenice je agrarno prenaseljen. Već više decenija u njemu leži velika latentna radna snaga. Jedan dio te snage se probio još prije rata van Lepenice, uglavnom u susjedna šumska radilišta, ali najveći dio je počeo da napušta selo i da traži posla poslije oslobođenja. Prema podacima od 1953. u socijalno-ekonomskoj strukturi stanovništva Lepenice kategorija radnici čini 24,1% od ukupnog stanovništva Lepenice. Tada je bilo u Gornjoj i Donjoj Lepenici (bez Kiseljaka) oko 700 radnika na industrijskom radu. Danas je taj broj daleko veći. Smatra se da broj stalnih i sezonskih radnika iz Lepenice danas iznosi oko hiljadu i po. Uprkos tome, prema tačnim podacima koji su prikupljeni u svakom selu Lepenice, juna 1959. bilo je još u selima Lepenice (bez Kiseljaka) 400 osoba koje predstavljaju latentnu²¹ radnu snagu. Prema tome, tendencija odlaženja u industriju i dalje će rasti u Lepenici. Upravo, putem seljaka-industrijskih radnika Lepenica u pravom smislu doživljava proces socijalizacije društveno-ekonomskih odnosa. Druga glava ovog rada bila je posvećena obradi socijalne kategorije seljaka-industrijskih radnika, te nema potrebe da ovdje ulazimo u detaljniju analizu ovog, inače vrlo važnog pitanja za čitavu našu industriju, a isto tako i za Lepenicu, koja daje srazmjerno broju stanovništva veliki procenat radne snage u industriji, bilo povremeno, bilo stalno.

2. ODNOSI GRUPA U DRUŠTVENO-POLITIČKOJ SFERI

Budući da je Lepenica u nacionalno-religioznom i etničkom pogledu heterogena, pitanje od prvorazrednog značaja jeste interakcija tih društvenih grupa, naime sagledavanje karaktera društvenih procesa i uzajamnih odnosa društvenih grupa.

Prilikom analize Lepenice iz ekonomskog i kulturnog aspekta naglasili smo da među stanovništvom srpske i hrvatske nacionalnosti ima više kvalifikovanih radnika, da su te grupe na višem društvenom i u kulturnom nivou, kako u pogledu pismenosti, tako i po školskoj spremi. Dalje smo konstatovali da u pogledu veličine posjeda nema nekih bitnih razlika. Da li ti elementi imaju nekog upliva na karakter uzajamnih dodira i odnosa, na karakter grupne interakcije ovih društvenih grupa koje obitavaju, i to vrlo izmiješano, na teritoriji Lepenice?

Prilikom sociološkog posmatranja na terenu Lepenice posebnu pažnju smo obratili upravo pitanju uzajamnih društveno-političkih odnosa pojedinih društvenih grupa. Podaci koje smo dobili su bili često kontradiktorni. Uspoređivanjem raznih izvjava seljaka, odbornika, te podataka do kojih smo došli u administraciji i koje smo lično mogli zapaziti na terenu, mobao bi se stvoriti jedan zaključak općenitog karaktera, koji bi, možda, najbolje okarakterizirao društveno-političku atmosferu Lepenice. Jasno je da taj zaključak treba prihvatiti s izvjesnom rezervom.

Heterogenom karakteru društvenih grupa lepeničkog kraja u etničko-nacionalnom i religioznom pogledu odgovarala je i društveno-politička rascjepkanost stanovništva prije rata, za vrijeme prošlog rata, a nešto manje još i danas. Svaka se društvena grupa kretala različitim političkim smjerom. Neke naročite saradnje ili kohezije na političkom planu nije bilo. Ali isto tako, suprotnost između ovih grupa nije

²¹ Pored prilično visoke cifre latentne radne snage, postoji u Lepenici sezonska nezaposlena radna snaga, i to uglavnom tokom zimskih mjeseci. Prema podacima Socijalnog osiguranja NO općine Kiseljak kretanje nezaposlene sezonske radne snage u zadnje tri godine bilo je slijedeće: decembar 1957 — 298 nezaposlenih, decembar 1958 — 204 nezaposlena, a decembar 1959 — 305 nezaposlenih.

poprimila onako oštre forme kakve se zapažaju u ostalom dijelu Bosne. Bilo je međusobnih neslaganja i trvenja, kao i poznatih seoskih tuča, ali one nisu bile uvjetovane samo nacionalno-religioznim elementom, odnosno najčešće nisu bile time uvjetovane, već raznim suprotnostima drugog karaktera, kako između tih grupa tako vrlo često i unutar istih grupa.

Šta karakterizira društveno-političku situaciju na ovom terenu prije drugog svjetskog rata, u čemu se ona izražava za vrijeme rata, a koji su bitni njeni elementi danas?

Kao kraj s apsolutnom većinom stanovništva hrvatske nacionalnosti Lepenica je prije rata u sklopu kapitalističke Jugoslavije nosi izraziti pečat hrvatstva. Naime, kako to pravilno ističe Niko Čabrić iz Kuliješa, inače sam Hrvat, »previše su se isticali hrvatski nazivi u raznim organizacijama, kao na primjer, 'Hrvatska stranka', 'Hrvatsko umjetničko društvo', 'Hrvatska zemaljska zadruga', zbog čega Srbi nisu rado zalazili u takve organizacije, naglašavajući — 'zašto da ja idem tamo gdje se sve ističe hrvatsko?'. Ovdašnje hrvatsko stanovništvo nije mnogo volilo Srbe«.

U predratnoj političkoj atmosferi među hrvatskim stanovništvom je daleko veći uticaj imala hrvatska klerikalna struja nego radićevski-antiklerikalno orijentirana struja. Ta je činjenica uslovljena nizom posebnih faktora: a) organiziranom djelatnošću hrvatskih klerikalaca na ovom terenu, nasuprot pomanjkanju takve djelatnosti radićevskih elemenata; b) srazmjerno dosta jakim uticajem Austrije i proaustrijskih shvaćanja; c) jakom kulturnom zaostalošću i konzervativizmom stanovništva; d) politikom velikosrpske buržoazije, koja je hrvatsko stanovništvo dovodila u neravnopravan položaj, što je pogodovalo razvijanju nacionalno-šovinističkih osjećanja hrvatskog stanovništva. Takva društvena situacija predstavljala je pogodan teren za razvijanje tendencija koje razjedinjuju u onom dijelu katoličkog svećenstva koje je bilo antijugoslovenski orijentirano. Masa hrvatskog stanovništva, koja je bila inače politički dezorijentirana, bila je pod jakim uticajem svih tih faktora, koji su negativno djelovali na koheziju stanovništva Lepenice.

Muslimansko stanovništvo nije u svojoj cjelini išlo ni za Hrvatima ni za Srbima. Jedno vrijeme je ono podržalo političku liniju Mehmeda Spahe. Kasnije je laviralo i bilo neodlučno. Moglo bi se reći da su Muslimani politički najmanje svjesni i razvijeni dio lepeničkog stanovništva, koje se moglo najlakše zadobiti za razne stranke i pokrete.

Stanovništvo srpske nacionalnosti nije bilo također politički jasno i odlučno orijentirano, već se uglavnom povodilo za nekolicinom ljudi na terenu (trgovcima) i za orijentacijom okolice Lepenice (Hadžići, Rakovica, Sarajevsko polje), koja je pretežno naseljena stanovništvom srpske nacionalnosti. Unutar ove grupe se najjače osjećao element državnosti, te je ona istovremeno bila najjače povezana sa organima državne uprave na terenu: žandarmima, lugarima, putarima itd. Taj stav neodlučnosti ovog dijela stanovništva došao je kasnije do izražaja za vrijeme rata.

Prema tome, možemo reći da su politički jaču, kompaktniju masu predstavljali u ovom kraju prije rata u stvari samo Hrvati, i to uglavnom zahvaljujući gore spomenutim faktorima, a ne nekoj politički razvijenoj svijesti.

Posebna situacija nastaje u toku rata. Ona je, dabome, uslovljena postojećim faktorima, koji su djelovali prije rata, s tom razlikom što su oni u novonastaloj situaciji dobili povoljno tlo za svoj razvitak u pravcu slabljenja kohezije stanovništva Lepenice. Dobar dio stanovništva hrvatske i muslimanske društvene grupe podržavao je novu ustašku vladu, dok su Srbi ostali po strani ne angažirajući se posebno ni protiv te vlade. Razlog toj činjenici ne treba gledati u nekoj posebnoj simpatiji stanovništva hrvatske nacionalnosti i muslimanske društvene grupe prema ustašama i ustaškom pokretu. Naprotiv, osnovne razloge proustaškom nastojanju treba, pored ostalog, tražiti u trima faktorima: a) u strahu stanovništva Lepenice da ne bude prisilno mobilizirano i ođaslano na front, b) u uvjerenju da nova vlada predstavlja stabilnu državnu silu protiv koje se zbog toga što je imala podršku u Njemačkoj ne može ništa uraditi, i c) u jakom djelovanju ustaške i njemačke pro-

pagande. Ako tome dodamo činjenicu da na ovom terenu nije postojalo organizirano djelovanje naprednog pokreta koje bi predstavljalo suprotnu akciju proustaškom pokretu i faktorima njemu naklonjenim, onda je razumljiva politička situacija u danima raspada Jugoslavije i prodora okupacionih snaga, pomoću kojih je uspostavljena ustaška vlast na ovom terenu.

Pod uplivom tih faktora Lepenica je dala priličan broj učesnika u domobranskim, nešto manje u ustaškim jedinicama, a kasnije također i u raznim formacijama njemačke armije. Dejstvo pripadnika tih jedinica se više manifestovalo u drugim rejonima nego na samom terenu Lepenice, iako su organizatori onih jedinica koje su bile na terenu Lepenice bili uglavnom domaći ljudi. Pri tome se osjetno opazala razlika između onih dijelova koji su obično podupirali ustašku vlast i koji su predstavljali manjinu i — mase stanovništva koja je bila dezorijentirana, kolebljiva i plašljiva.

Isti su razlozi usloveli, a posebice slabo kretanje partizanskih jedinica ovim krajevima i slabost organizacije Komunističke partije i njenog utjecaja, da je stav stanovnika Lepenice prema partizanskom pokretu bio uglavnom stav rezerviranosti i nezainteresovanosti, a u daleko manjoj mjeri odlučno neprijateljski.

Dok su Hrvati i muslimansko stanovništvo pritisnuti raznim faktorima podržavali okupatora i ustašku vlast, Srbi su se držali vrlo kolebljivo i nastojali da ostanu po strani. I među njima je nedostajala jedna vidnija orijentacija prema partizanskom pokretu, ali isto tako oni nisu bili naklonjeni ni četnicima.

Jedna je činjenica ostala nesporna: izrazitih klanja na samom terenu Lepenice nije bilo za vrijeme rata. Ustaše nisu posizale za takvim mjerama, a četnicima je ovaj teren ostao uglavnom nedostupačan. Ustaška milicija na Ban-brdu (Kuliješ), sastavljena uglavnom od domorodaca, odigrala je, istina, jaku ulogu u borbi protiv partizana, ali nije poduzimala klanja po selima. U samoj Lepenici su poznata samo dva-tri slučaja ubijanja pojedinih Srba (među tima je poznat slučaj ubijstva od strane »maskiranata« jednog Srbina iz Bukovice koji je bio oženjen Hrvaticom i za koga se sumnjalo da je simpatizer partizana). Inače su ustaški elementi iz Lepenice i Kiseljaka učestvovali u pokoljima Srba van Lepenice, na primjer u likvidiranju sela Buhotine i Vele, a posebice u čuvenom pokolju Srba u Rakovici.

Čime se objašnjava nepostojanja izrazitih međusobnih pokolja za vrijeme rata na samom terenu Lepenice? Jedni su voljni da takvo stanje objasne činjenicom da iz same Lepenice nije bilo odlučnih ustaških rukovodilaca. Drugi smatraju da glavni razlog tome treba tražiti u strahu od odmazde²² partizama s jedne strane, i četnika, s druge. Vjerovatno da je taj razlog bio presudniji za držanje ustaških rukovodilaca na ovom terenu, koji su inače bili domoroci.

Isto tako se ni akcija pokrštavanja Srba na terenu Lepenice nije sprovela u onom obimu i na onakav način kakav se susreće u drugim krajevima. Prekršteno je oko 40 osoba pravoslavne konfesije. Ti ljudi i danas žive u svojim selima. Ta se okolnost objašnjava dvjema čimbenicima. Prvo, sama Lepenica je dala vrlo malo svećenika (svega dva), za razliku od susjednih krajeva ili, na primjer, okolice Širokog Brijega, gdje gotovo nema sela koje nije dalo više katoličkih svećenika. Drugo, kreševski samostan kao najbliži i najjači katolički centar nije ni sam bio kompaktan u proustaškom djelovanju, već u sebi pocijepan.

Na kraju rata se zapažaju dvije interesantne struje u Lepenici. Prvo, masovno povlačenje muškog stanovništva iz ovog kraja sa njemačkom i ustaškom vojskom, povlačenje kako onih osoba koje su direktno učestvovala u neprijateljskim formacijama ili saradivale s ustaškom vlašću tako i onih koje nisu učestvovala i saradivale s okupatorom. Takav stav su propagirali proustaški elementi, plašeći sta-

²² »Dobrosusjedski, komšijskih odnosi su se mogli održati uglavnom zbog bojazni od odmazde« (intervju sa Nikom Čabrom). — Politika ustaša je bila više orijentirana u pravcu pokatoličavanja Srba. Srpska sela i zaseoke je čak čuvala straža sastavljena od domobranaca. Oni su sprečavali ustašama drugih rejona da upadaju na teren Lepenice.

novništvo Lepenice mjerama koje će poduzeti nova »partizanska vlada«. Dio tih ljudi je u povlačenju stradao, a dio se nalazi danas u emigraciji, a najveći dio njih se ili vratio natrag u sela Lepenice ili ostao po raznim krajevima SR Hrvatske Opći naziv za osobe za koje se ne zna gdje se danas nalaze je »nestao«.

Druga karakteristična politička struja na terenu Lepenice poslije rata ogleda se u organiziranju ustaško-četničkih grupa s mrežom jataka, koji su pomagali te grupe, naročito u rejonu Čubrena i Podastinja. Bilo je ljudi koji su ostali u šumi skoro do kraja 1945. Takva akcija među stanovništvom Lepenice bila je omogućena, s jedne strane, zbog njegovog proustaškog nastrojavanja, koje je u toku rata postepeno jačalo, a s druge strane, zbog vjerovanja dobrog dijela ljudi da će »partizanska vlast« biti kratkotrajna. Takvom uvjerenju je pogodovala široka propaganda sa Zapada koja je putem određenih klerikalno-ustaških kanala razvijala perspektivu bliskog »oslobođenja« od strane Saveznika, koji su došli u sukob sa Sovjetskim Savezom i sa »partizanskom vladom«. U takvoj situaciji dolazi do povremenog i vještačkog povezivanja četničkih i ustaških elemenata, u čemu su se pokazali aktivni i neki katolički funkcioneri.

Poslijeratna situacija obilježena je novim strujanjima — sve očividnijim slabljenjem tendencija razjedinjavanja raznih društvenih grupa i uzajamnim približavanjem. Iako je proces stvaranja određene političke kohezije između raznih grupa sve očividniji, još uvijek se ne može govoriti o jednom punijem uzajamnom sraštanju, već podvajanje po nacionalno-religioznom obilježju čini i danas osnovnu karakteristiku u uzajamnim odnosima stanovništva Lepenice. Nacionalna mržnja i šovinistički ispadi postaju sve rjeđi, a međusobne tuče koje se zbivaju na teferićima i koje se s vremena na vrijeme i dalje produžavaju, ali, i po obimu i po intenzitetu slabije nego ranije, imaju vrlo različite uzroke i motive: od nacionalno-vjerskih, koji postaju sve nevažniji, do čisto ličnih obračunavanja pripadnika raznih grupacija, kao i pripadnika istih grupacija.

Iako je u toku rata postojala bliža povezanost muslimanskog stanovništva sa katoličkim nego ovih sa srpskim življem, u mnogim društvenim sferama i uzajamnim dodirima osjećaju se međusobno bliži Srbi Hrvatima, i obratno, nego ove grupe u odnosu prema muslimanima. Tako, na primjer, oni često, moglo bi se reći čak i redovito, idu na zajednička sijela, katolici idu pravoslavicima na slave, pravoslavci idu katolicima za božićnje praznike, jedni druge posjećuju prilikom smrtnih slučajeva i pogreba itd., dok je rjeđi slučaj održavanja bližih međusobnih dodira ovih grupa s muslimanskim stanovništvom, poglavito ženskog spola. Muslimanski momci ponekada, a u zadnje doba sve češće, posjećuju teferiče katolika i pravoslavaca, ali vrlo rijetko još i danas se mogu na njima vidjeti muslimanske djevojke. Štaviše Boban Niko iz Draževića ističe da »ženska muslimanska omladina nikako ne posjećuje igranke i priredbe, jer se za muslimansku omladinku koja dođe na igranku kaže da je nepoštena«.

Ta bliskost između stanovništva srpske i hrvatske nacionalnosti dolazi posebno do izražaja u shvatanju mnogih seljaka da su oni jedno, samo što su jedni katolici, a drugi pravoslavci.

No, uprkos tom osjećanju međusobne etničke bliskosti, još i danas postoji veća napetost u političkom pogledu između stanovništva srpske i hrvatske nacionalnosti nego između ovih i muslimanskog življa, koji se inače malo angažira u društveno-političkom životu. Pri tome dominantan uticaj katolicizma i katoličkih crkvenih faktora, koji je inače vrlo snažan među starijim godištim, a osjetno slabiji u mladem naraštaju, djeluje kao element razjedinjavanja u procesu stvaranja kohezije među stanovništvom raznih socijalnih grupa na terenu Lepenice.

Istina, katolički svećenici na terenu današnje općine Kiseljak drže se lojalno prema socijalističkoj zajednici. Oni ne napadaju državu i socijalizam direktno. U svojim misama i propovijedima oni napadaju bezbožnike, proglašavajući kao svoj najviši cilj ponovno uspostavljanje vjere u Boga, koja je poljuljana u zadnje vrijeme. Za njih su glavni kapital vjernici, to jest povećavanje broja vjernika. »Za

nas su najveće bogatstvo vjernici, i što bude njih više, to je veće naše bogatstvo i slava kršćanstva«. Katoličko stanovništvo osjeća smjer takvih parola i povodi se za tim u velikoj mjeri.

Praktično djelovanje katoličkog klera na terenu odvija se u okviru posebnih organizacionih formi, putem crkvenih odbornika (prokuratora, »prakatora«) i ženske organizacije »trećeredaca«. Uz pomoć tih formi se dobijaju najbolje informacije o političko-idejnom stanju po selima, kao što putem njih umnogome teče proces nastojanja za zadobijanjem »što više pravih vjernika«. U tome smislu neki svećenici imaju i posebnu taktiku koja odgovara psihologiji seljaka. Oni imaju česte dodire sa seljacima, individualne razgovore. Oni posjećuju svoja sela, pozajmljuju ponekada seljacima novac, pomažu ih hranom, daju im uputstva o tome gdje mogu naći namještenje, pa čak u izvjesnim slučajevima i preporuke. Jednom riječju, oni se bore za »svoje stado«. Pri tome, naravno, ne treba zaboraviti da postoji osjetna diferencijacija među pojedinim svećenicima, tako da bi bilo nespravno proširiti gornju metodologiju pojedinih svećenika na cijeli stalež katoličkih svećenika.

VII

SOCIJALNE PROMJENE I TENDENCIJE KOJE SE ISPOLJAVAJU U PROCESU DRUŠTVENE DINAMIKE

Ovo poglavlje sadrži analizu dviju glavnih komponenata: 1) karakteristiku socijalnih promjena do kojih je došlo poslije narodne revolucije i u toku dosadašnjeg vremenskog razdoblja izgrađivanja socijalizma, i 2) bitne tendencije koje se ispoljavaju u procesu daljeg društvenog razvitka.

Analiza prve komponente traži da se razmotre slijedeća životna područja koja su zahvaćena promjenama: a) socijalno-ekonomsko područje; b) sfera socijalne strukture; c) društveno-politička sfera; d) kulturna i psihološko-idejna sfera i d) faktori koji su uticali na tok tih promjena.

1) Promjene izvršene na socijalno-ekonomskom području su raznovrsne te se mogu posmatrati iz nekoliko aspekata. Od tih su, svakako, najznačajnije: promjene nastale u razvitku proizvodnih snaga, promjene nastale u sferi proizvodnih odnosa, a posebice u svojinskim odnosima, promjene nastale u načinu života stanovništva Lepenice, a prije svega u načinu stanovanja, ishrane i odijevanja. Na ove promjene je već djelomično ukazano u ranijim poglavljima, tako da će ovdje biti istaknuti samo neki najznačajniji elementi.

Način obrade zemljišta pretrpio je na terenu Lepenice osjetne promjene, ali ne tako radikalne kao u nekim drugim rejonima naše zemlje. Bitna promjena ogleda se u tome što su drvene ralice najvećim dijelom istisnute iz obrade zemljišta i zamijenjene gvozdenim plugom. Inače mehanizacija poljoprivrede nije razvijena u Lepenici. Postoje samo dva traktora sa priključnim mašinama u Kiseljaku, te tri lako pokretljive vršalice. Ova sredstva su svojina zemljoradničke zadruge općeg tipa na Kiseljaku. Ista sredstva se djelomično upotrebljavaju i za obradu zemlje u nekim dijelovima Lepenice. S obzirom na takav mali park modernih sredstava, zemlja se i dalje skoro potpuno obrađuje stočnom snagom, djelomično konjskom, a većim dijelom volovskom zapregom. Dva su bitna razloga takvom stanju stvari: a) prevelika rasparcelisanost zemljišta uslijed preovladavanja sitnosopstveničkog vlasništva, što je umnogome spriječilo formiranje radnih zadruga na ovom terenu i b) slab kvalitet zemljišta, kao i nedostatak većih kompleksa zemljišta.

Isto tako nema neke bitne razlike u svojinskim odnosima u selima Lepenice. Gotovo čitavo zemljište i u Gornjoj i u Donjoj Lepenici se nalazi u rukama privatnih vlasnika, kao što je bio slučaj slučaj i prije rata. Proces socijalizacije sela Lepenice, posmatran samo sa stanovišta poljoprivrede, jedva da se zapaža. Jedini slučajevi u kojima se ogleda izvjesna promjena jesu oduzimanje jednog voćnjaka

u Zabrđu i njegovo pretvaranje u komunalno gazdinstvo, te oduzimanje agrarnom reformom i konfiskacijom manjih površina zemljišta od nekoliko trgovaca-seljaka i crkve, te raspodjela tog zemljišta među sitne posjednike, kao i oblici kooperacije između zadruga općeg tipa i seljaka u mljekarstvu i povrtlarstvu. Socijalistički elementi u poljoprivredi lepeničkog reiona nisu vidljivi ni u sferi svojine ni u sferi raspodjele, već uglavnom u sferi razmjene, i to samo djelomično, budući da seljaci-privatnici i ovdje pored razmjene u socijalističkom sektoru obavljaju i razmjenu koja nije obuhvaćena tim sektorom.

No, i pored vrlo neprimjetnih socijalističkih elemenata u sferi proizvodnih odnosa lepeničkog reiona, u Lepenici se zapažaju vrlo krupne promjene u načinu života. Te promjene su vidne i u načinu stanovanja, i u načinu ishrane, i u načinu odijevanja, iako bi se moglo reći da su najreljefnije došle do izražaja u načinu odijevanja, a najmanje u načinu ishrane.

Promjene u načinu stanovanja ispoljile su se u dva temeljna vida. Prvo, u izgradnji novih stambenih prostorija. Drugo, u preuređivanju starih stambenih prostora. Izgradnja novih kuća nije tekla jednakomjerno u svim selima Lepenice. Prije svega, taj porast je nešto brži i vidljiviji u selima Donje nego u selima Gornje Lepenice. Dalje, ni sva sela Donje Lepenice nisu zahvaćena istim tempom gradnje novih kuća. Procentualno najviše novih kuća izgrađeno je u selima: Tulici, Draževićima, Brnjacima, Kovačima, Paretku itd. Nove kuće su u većini slučajeva sa štednjacima, patosom, ostavom i drugim prostorijama potrebnim za vođenje domaćinstva. Preuređivanje starih stambenih prostorija ogleda se u nizu konkretnih mjera: u uvođenju štednjaka umjesto ranijih ognjišta,²³ u sve češćem patosanju ranije zemljanih podova, naročito u prostorijama za spavanje, u uvođenju kreveta umjesto ranijih prostirki od slame, u nabavljanju raznog namještaja po kućama i posuđa za spravljanje jela itd. Lična zapažanja su nas u to uvjerila. Interesantni su iskazi mnogobrojnih intervjuisanih seljaka u tom pogledu. Marko I. Lijevak iz Kuliješa (umro 1960) kaže da se »danas bolje spava nego prije, jer su sada dušeci i jorgani umjesto kostrijeti«. Kuzman Radoje iz Azapovića na pitanje zašto se odvojio od oca kaže: »Imao sam drukčiji plan života nego što je imao moj otac. U kući je bilo 14 osoba. Loše se hranilo i spavalo, a ja volim dobru hranu i čisto u kući. Ranije smo svi zajedno jeli, to jest iz iste posude, a sada imam tanjire i ostalo. A to nije slučaj samo u mojoj kući...« U tom procesu je dalje ctišla Donja Lepenica.

Čini se da su još vidnije promjene u načinu odijevanja. Narodna nošnja biva svakim danom sve više potiskivana i zamijenjivana »gradskom nošnjom«. Djevojke u većini slučajeva nose najlon-čarape, sve rjeđe se među njma viđaju dimije, kao i među mlađim ženama, a umjesto njih se uvode haljine. »Ono što se kupi za jedan teferič već ne valja za drugi«, kritikuje stara Fatija iz Tulice današnje seoske cure. Među muškarcima je apsolutno preovladala gradska nošnja. Jedino stari ljudi nose još šaljvare. Izdaci za odijevanje su sve veći. Iz razgovora sa prodavačima u Zabrđu, Kuliješu, Han-Ploči itd. moglo se zapaziti da se osjetno povećava kupovina tekstila i konfekcije, a da daleko slabije idu glotovi za dimije. U tome smislu se i srazmjera porodičnih budžeta mijenja u korist stavaka koji se odnose na poboljšavanje stanovanja i odijevanja, kao i ishrane stanovništva.

Ishrana stanovništva Lepenice je u srazmjeri s ishranom gradskog stanovništva, pa, vjerovatno, i ishranom mnogih drugih poljoprivrednih reiona Bosne i Hercegovine, dosta loša. Rijetki su mesni dani u godini, barem u velikom dijelu stanovništva. No, i u pogledu ishrane postoji vrlo osjetna razlika u stanju prije rata i danas. Mlijeko i jaja danas mnogo češće zadržavaju seljaci za sebe. Kukuruzni hljeb, koji je prije rata bio jedini u ishrani, danas se sve više nadopunjuje, a u nekim selima i potpuno zamjenjuje pšeničnim hljebom. Naročito je porasla upotreba

²³. Smatra se da u selima Lepenice broj štednjaka danas premašuje broj ognjišta. Drugo, dobar dio ognjišta se nalazi napolju i samo se povremeno upotrebljava. Isto tako postoji velika razlika u srazmjeri štednjaka i ognjišta u pojedinim selima i zaseocima. Ima sela u kojima još preovladavaju ognjišta (kao na primjer u Zabrđu, Čubrenu, Bukovici, Žeželovu itd.).

šećera, kafe i riže, što je prije rata bila prava rijetkost. U tom pogledu i izdaci u budžetu brzo rastu na račun poboljšavanja ishrane. Uprkos tome stanovništvo Lepenice je u svojoj suštini još uvijek neishranjeno, ne toliko po kalorijama, premda i po tome, koliko po raznovrsnosti ishrane. U ishrani prije svega nedostaje meso, zatim voće i povrće. Na taj fenomen upućuje higijensko-zdravstvena analiza stanovništva ovog kraja koju je izvršila ekipa ljekara.

Karakteristično je da način stanovanja, način odijevanja, pa i način ishrane muslimanske društvene grupe u osjetnom broju slučajeva zaostaje iza hrvatske i srpske društvene grupe.

Način života stanovništva Lepenice dolazi do svog izražaja u karakteru budžeta, to jest u proporcijama izvora, dohodaka te izdataka za stan, hranu i odijelo, kao i za održavanje domaćinstva. U pogledu primanja smatra se da su, uzevši teritoriju Lepenice u cjelini, izvori iz industrijskog rada nešto jači nego izvori iz poljoprivrede, to jest oni premašuju 50% ukupnih prihoda. U Gornjoj Lepenici je srazmjera prihoda iz industrije i poljoprivrede još više u korist industrije nego u Donjoj Lepenici, iako iz Donje Lepenice ima nešto više procenata radnika-seljaka, s obzirom na činjenicu da ona poljoprivredno stoji slabije od Donje Lepenice.

Teže je bilo doći do slike načina trošenja prihoda, to jest do proporcije rashoda porodičnog budžeta, i to zbog toga što porodice ne vode o tome evidenciju, te naš intervju nje mogao dati sigurnije podatke. Na osnovu mnogobrojnih intervjua moglo bi se zaključiti da budžetski izdaci imaju slijedeću proporciju za većinu stanovništva Lepenice: a) izdaci za ishranu iznose oko 50%; b) izdaci za odijevanje oko 18%; c) izdaci za održavanje, za opremu i uređivanje stana oko 8—10%; d) izdaci za održavanje posjeda oko 10% i e) izdaci za pušenje i piće te kozmetička sredstva, oko 10%. Iako prednji podaci nisu sasvim vjerodostojni, ipak se iz njih može zaključiti da su relativno vrlo veliki izdaci za ishranu, a vrlo mali za održavanje i rekonstrukciju posjeda. Ovo se objašnjava dvjema činjenicama. Prvo, srazmjerno visokom stopom prihoda iz industrijskog rada u odnosu prema prihodima iz poljoprivrede. Drugo, nekvalitetnim posjedima, kojima seljaci ne pridaju veliku važnost kao izvoru egzistencije, premda ga smatraju sigurnim.

Mogli bismo zaključiti da osjetna promjena u načinu života poslije rata i u dosadašnjem vremenskom razdoblju izgradnje socijalizma ne proizlazi iz nekih bitnih promjena u sistemu poljoprivrede i njene socijalizacije, već da ona proizlazi iz sve snažnijeg angažiranja seljaka-radnika Lepenice u industrijskoj proizvodnji. Prema tome, industrija je onaj osnovni faktor koji je unio bitne promjene u društveno ekonomsku sferu i način života stanovništva Lepenice, a ne poljoprivreda.

2) Promjene izvršene u socijalnoj strukturi Lepenice uglavnom su iscrpljene u ranijoj glavi »Socijalno-ekonomska struktura stanovništva«. Ovdje treba naglasiti da se srazmjera poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva stalno mijenja u korist nepoljoprivrednog. Prema popisu od 1953. bilo je u Gornjoj Lepenici 68,2% poljoprivrednog stanovništva, a u Donjoj nešto manje — 64,3%. Tačnih podataka nema kakva je srazmjera u 1959., ali se zaključuje na bazi konstantnog porasta broja radnika zaposlenih u industriji da danas procenat poljoprivrednog stanovništva, to jest onih kojima su prihodi od poljoprivrede glavni izvor egzistencije, ne premašuje 56—60 procenata. Osjetno se povećava procenat nepoljoprivrednog stanovništva i u Gornjoj i u Donjoj Lepenici.

U strukturalnoj promjeni stanovništva Lepenice opaža se izvjesna razlika u Gornjoj i Donjoj Lepenici. Približno podjednak procenat porasta radnika zapaža se u objema Lepenicama, s tom razlikom što u Donjoj Lepenici procenat kvalifikovanih radnika i dalje stoji iznad onih u Gornjoj Lepenici, gdje srazmjerno preovladava kategorija nekvalifikovanih radnika.

Dalja je karakteristična činjenica da procenat nepoljoprivrednog stanovništva zaposlenog u raznim granama uslužnih službi nešto brže raste u Donjoj nego u Gornjoj Lepenici, ako i apstrahiramo sam Kiseljak, koji se obično uvrštava u re-

jon Donje Lepenice. Brže socijalne promjene u Donjoj Lepenici objašnjavaju se pored ostalog, trima faktorima; a) Donja Lepenica se nalazi bliže većim industrijskim centrima b) Donja Lepenica je bolje vezana sa okolnim mjestima saobraćajnom mrežom, pogotovo zato što kroz nju prolazi glavna cesta Sarajevo — Zenica — Travnik; c) društveno-politički i kulturni nivo stanovništva Donje Lepenice stoji iznad nivoa stanovništva Gornje Lepenice.

3) Ako izuzmemo sam Kiseljak kao centar Lepenice, društveno-političke promjene u selima Lepenice nemaju onu dinamičku snagu koja odgovara društveno-političkim promjenama na selu u SFR Jugoslaviji kao cjelini, te mnogim drugim krajevima Republike BiH. Ovo zaostajanje se ogleda u tome što veliki dio stanovništva Lepenice nema jasnu predstavu o smislu društvenih promjena izvršenih u našoj zemlji, što vrlo mali broj ljudi učestvuje u raznim formama političkog i društvenog rada, što je dodir stanovništva sa komunalnim organima (kako Narodnim odborom u Kiseljaku, tako i mjesnim uredom u Kuliješu, odnosno na Homoljskoj ćupriji slab, neredovit i, uglavnom, u onim slučajevima kada su stanovnici lično tangirani, instaliranje elektrike u selu, sječa šume, plaćanje poreza, slanje djece u školu itd.), što seoski zborovi neredovno funkcioniraju,²⁴ tako da se mnoga pitanja koja se odnose na njih rješavaju van njihovog stvarnog učešća. Komunalni organi u Kiseljaku ulažu ozbiljne napore na planu aktiviranja seoskog stanovništva, ali u tom pogledu dosada nisu postignuti veći uspjesi. Na taj način je oslabljeno funkcionisanje komune kao cjeline i prenošenje državnih funkcija na komune svelo se na teritoriji Lepenice uglavnom na narodni odbor i mjesne urede, a manje na neposredne proizvođače i potrošače.

Isto tako nije aktivno ukopčan u proces društveno-političkih funkcija ni onaj relativno najsvjesniji dio stanovništva Lepenice — seljak-radnik. U tvornici on najčešće važi kao dodatak s kojim se malo računa u društveno-političkom i ideološkom radu. Na selu pak on važi kao čovjek koji je angažiran industrijskim radom i koga se mnogo ne tiču mjesni seoski problemi.

Stanovništvo Lepenice više pasivno doživljava društveno-političke promjene nego što aktivno učestvuje u izgradnji organa socijalističkog upravljanja. Iako objekt na kome se odvija taj proces nego je stvarni subjekt tih promjena. Pri tome treba podvući da se sve vidnije odvija proces njegovog pretvaranja iz objekta u subjekt.

4) Sa promjenama u ostalim sferama društvenog života vrlo blisko je povezana promjena u kulturno-idejnoj i psihološkoj sferi. Nedovoljno razvijenoj materijalnoj osnovi socijalizma odgovara i nedovoljno razvijena kulturno-idejna i psihološka sfera, odnosno nerazvijena psihološka i idejna socijalizacija stanovništva Lepenice. Nepostojanje jednog razvijenog socijalističkog oblika proizvodnje na samom terenu Lepenice, to jest nekog industrijskog preduzeća, ili radne seljačke zadruge, i pored većeg broja radnika koji učestvuju u industrijskoj proizvodnji u drugim, susjednim komunama, uticali su na karakter i kvalitet psihologije i ideologije stanovništva Lepenice. Kraj s apsolutnim preovladavanjem sitnoseljačkog posjeda bez radnih zadruga, bez značajnijih industrijskih postrojenja, sa jednom dosta jakom tradicijom konzervatizma, kulturnom zaostalošću i utjecajem klerikalaca i ustaša, a k tome bez jače ekipe kulturno-političkih radnika na terenu neposredno poslije rata i kasnije, u procesu izgrađivanja socijalizma, ostavio je i morao ostaviti svoj određeni pečat u svijesti i psihologiji ljudi.

Postoji nekoliko bitnih elemenata u kojima dolazi do izražaja kulturno-idejni i psihološki profil stanovništva Lepenice.

Lepenica je seoski rejon sa dosta velikim procentom nepismenih, a pogotovo — ženskog spola. Prema popisu od 1953. godine bilo je od 6.055 osoba starijih

²⁴ U zadnje doba su zborovi birača po selima naročito aktivni u rješavanju komunalnih problema, posebno na planu uvođenja električnog osvjetljenja. U tim troškovima sela učestvuju sa 80%.

od 10 godina 2.532 nepismena, ili 43,5%, i to 46,7% u Gornjoj, a 37,9% u Donjoj je čitavo stanovništvo Lepenice zahvaćeno procesom socijalizacije, kako na ekonomskom tako isto i na društveno-političkom području, ono više važi zasada kao Lepenici. Stanje u zadnjih 7 godina se promijenilo u korist povećanja broja pismenih, a smanjenja nepismenih, ali radikalna promjena još nije nastupila. Naročito je veliki procenat nepismenih u muslimanskoj društvenoj grupi, i to prije svega među ženama (postoji 56,5% nepismenih među muslimanskim stanovništvom Gornje, a 54,0% Donje Lepenice).

Lepenica je takav rejon u kome apsolutno preovladava sitnosopstvenička psihologija i ideologija. Socijalističke ideje udruživanja i povezivanja seljaka u proizvodnji nisu dosada jače zagrijale seljake ovog rejona. U tom pogledu nije vidljiviji ni utjecaj seljaka-radnika koji već godinama učestvuju u socijalističkom sektoru proizvodnje, to jest u industriji. Budući da ne postoji nijedna radna zadruga niti veće komunalno dobro, nije se mogla razviti ni kooperacija između socijalističkog i privatnog sektora rada, koji oblik proizvodnje sve izrazitije prihvataju individualni seljaci u raznim krajevima naše zemlje.

Većina ljudi ovog kraja ne osjeća razliku između socijalističkog sektora proizvodnje i državnog, između socijalističke i državne svojine. Uobičajeno je da mnogi koji odlaze na rad u preduzeća kažu da idu »na državni posao«. U istom smislu se odnose seljaci prema šumi. Kada se pozivaju na odgovornost zbog bespravne sječe šume, gotovo redovito se pravdaju: »Ni ranija država nam nije tako strogo zabranjivala sječu državnih šuma i iskorišćavanje državnih pašnjaka, pa zašto bi nam to zabranjivala današnja država«. Za njih je više-manje identična svojina kapitalističke i socijalističke države, odnosno svojina u kapitalizmu i socijalističkom društvu. U tom smislu oni se odnose prema socijalističkoj svojini, prema takozvanoj državnoj svojini u socijalizmu, kao prema nečemu što nije njihovo, kao prema nečemu što pripada državi, a ne ni pojedinim individuama ni društvu kao takvom. Država je nešto što stoji iznad društva, van njega. Ono što je državno nije naše. Oni tako misle i tako doživljavaju intimno u sebi državnu svojinu. Riječ je, naravno, o većini, a ne o pojedincima koji drukčije misle i drukčije doživljavaju današnju stvarnost.

Takvoj psihologiji umnogome odgovara i ideologija stanovništva Lepenice. Ono više naslućuje suštinu socijalizma nego što o tome ima jasne predstave i pojmove. Ono u svojoj biti usvaja u većini slučajeva nov društveni sistem, jer osjeća da mu donosi mnoge prednosti u odnosu prema ranijem stanju, ali nije svjesno ciljeva socijalizma niti poznaje osnovne principe marksizma-lenjinizma. Rijetko smo na terenu mogli naići na osobe koje znaju ko su to bili Marks i Engels. Više su čuli za Lenjina. Mnogi ne poznaju uopće naše poznate državne rukovodioce, izuzev Tita, pa čak ni predsjednike pojedinih narodnih republika. Pogotovo im nije jasna suština socijalističke demokracije, odnos komune i komunalnih organa prema državi i državnim organima, smisao radničkog samoupravljanja i upravljanja u drugim sektorima društvenog života. U tome pogledu, istina, postoji osjetna razlika između seljaka koji stalno borave na selu i seljaka-radnika, ali ni ova druga socijalna kategorija nije uspjela da se oslobodi sitnosopstveničke psihologije i ideologije, već se nalazi vrlo snažno pod njenim uplivom. Moglo bi se reći da sitnosopstvenička psihologija i ideologija seoske sredine jače utječu na seljake-radnike nego što oni utječu, u obrnutom pravcu, na seosku sredinu. Ta kategorija ljudi je više nosilac promjena po selima u načinu života (stanovanja, odijevanja, ishrane) nego promjena u psihologiji i shvatanju seljaka u pravcu socijalizma i marksizma, iako se ne može poreći da se i u tom pravcu osjeća njen utjecaj.

Posebno pitanje u sferi idejne strukture jeste pitanje odnosa religije i naučnog, marksističkog pogleda na svijet. Na čitavom terenu Lepenice utjecaj religije i crkve je vrlo velik, pogotovo na katolike i muslimane (među ovima je taj utjecaj zasnovan više na primitivizmu nego na nekom organiziranijem djelovanju). Osim toga među katolicima se opaža vrlo snažan utjecaj katoličke crkve, koja je na ovom

terenu istovremeno i nosilac krute religiozne discipline. Najslabiji utjecaj religije, a pogotovo odsustvo svakog organiziranijeg djelovanja, osjeća se unutar pravoslavne grupe stanovništva.

Činjenica o različitom djelovanju pojedinih konfesija i crkvenih organizacija objašnjava se raznim faktorima: historijskim, organizacionim snagama pojedinih religioznih institucija, spremom i zalaganjem svećenika pojedinih konfesija, tradicijom, općim kulturnim nivoom pojedinih grupacija, povezanošću s inostranstvom putem raznih faktora itd.

Na terenu općine Kiseljak postoje 4 katoličke crkve i jedan samostan (Kreševo), dok u samom rejonu Lepenice postoje dvije: u Kuliješu i u Kiseljaku. Džamija ima 5, i to u Bukovici, Solakovićima, Duhrima, Han-Ploči i Kiseljaku.

Najizrazitija je djelatnost katoličkog klera. Ta je djelatnost bila moćna prije rata. Naročito se pojačala za vrijeme rata između 1940—1945 godine. Ona je bila vrlo vidna i poslije rata posebice u prvim godinama poslije rata. Svoju djelatnost sprovodi katolički kler u nekoliko vidova: putem misa i propovijedi, putem organizacije »trećoredaca«, radom s omladinom (organiziranje crkvenih zborova, posebnih sastanaka druge vrste, pa čak i posebnih misa za omladinu), putem crkvenih odbora (prakatora), putem starijih osoba, naročito roditelja, ličnim posjetama župnika selima koja pripadaju njihovoj župi. Smjer napada svećenika je na »bezbožnike«, a u cilju zadobijanja što više »pravih vjernika«.

Ispitivanja na terenu su pokazala da se religiozna nastrojenost stanovništva kreće u onom smjeru koji iskazuje statistički podaci iz 1953. Među muslimanima i katolicima gotovo da nema ateista, odnosno vrlo ih je mali procenat (vidi str. 12), a nešto primjetniji među pravoslavcima, ne računajući samo mjesto Kiseljak. Interesantno je da se u tom pogledu poklapaju izjave seljaka na terenu, te nekih komunisti i svećenika koje smo intervjuisali na terenu. Prosječno oko 95% katolika posjećuju crkvu²⁵. Običaj je da svake nedjelje i blagdane neko iz domaćinstva posjeti crkvu: jedne nedjelje jedni, a druge drugi, što, naravno, ne znači da neki član iz domaćinstva ne posjećuje crkvu svake nedjelje. U svakom slučaju, neko iz domaćinstva je obavezan da ide u crkvu. Isto tako, vjerske obrede kod kuće upražnjavaju katolici i muslimani u svojoj ogromnoj većini, pogotovo osobe starije od 30 godina. Među omladinom se osjeća korjenitiji prelom kako u pogledu vjerovanja tako i u pogledu obavljanja religioznih funkcija. Vrlo malo omladinaca ima koji posjećuju crkve i vrše obrede redovito, poglavito među muškarcima, što dovodi do čestih prepirki u pojedinim porodicama. Ponegdje se stariji odnose liberalnije prema takvim stavovima omladine, poglavito muškarci, dok se daleko konzervativnije odnose žene. Religiozni utjecaj je najslabiji među pravoslavcima.

5) Faktori koji su uplivali na tok društvenih promjena. U analizi faktora koji su uplivali na tok društvenih promjena na teritoriji Lepenice treba uzeti u obzir: a) faktore koji su pospješili promjene u raznim dru-

²⁵. Za vrijeme boravka na terenu posjetili smo dva puta misu: u Kuliješu i u Kiseljaku. pri tome smo mogli konstatirati neke interesantne elemente. Misu u Kuliješu posjetilo je oko 400 ljudi, što iznosi prosječno oko 10% ukupnog stanovništva Gornje Lepenice (crkva u Kuliješu je jedina crkva ovog kraja). Približna struktura posjetilaca po spolu i starosnoj grupi:

ženske: do 20 godina oko 50%, od 20 do 40 oko 30, preko 40 godina oko 20%;
muški: do 20 godina oko 20%, od 20 do 40 oko 25%, preko 40 godina oko 55%.

U Kiseljaku, na velikoj crkvenoj proslavi patrona Kiseljaka sv. Ilije, svećanoj misi 20. VII 1958. prisustvovalo je blizu 4.200 osoba. Struktura po spolu: ženske — oko 70%, muški — oko 30%. Po starosnim grupama: ženske: do 20 g. oko 50%, od 20 do 40 oko 30%, preko 40 godina oko 20%; muški: do 20 g. oko 15%, od 20 do 40 oko 20%, preko 40 godina oko 65%.

Jasno je da motivi posjete crkve nisu uvijek religiozne naravi, pogotovo ne prilikom velikih svećanosti, kada poslije mise postoje igranke, teferiči. Omladina ima svoj posebni razlog da se tog dana nade na proslavi.

Pravoslavno stanovništvo nema na terenu Kiseljaka ni svoju crkvu niti svog svećenika.

štveno-ekonomskim i političkim područjima života i b) faktore koji su djelovali u pravcu usporavanja na proces društvenih promjena.

Kao faktori koji su ubrzavali dinamiku društvenih promjena mogli bi se uzeti: socijalistička revolucija i mjere poduzete neposredno poslije revolucije, kao što su agrarna reforma,²⁶ razvitak industrije u okolici Lepenice, što je povuklo veliki dio latentne radne snage sa sela u grad i stvorilo novu socijalnu kategoriju u strukturi stanovništva (seljaka-radnika); blizina gradova, te česte i mnogostruke veze sa gradovima i gradskim životom; razvitak novih komunalnih organa, čime je uspostavljen sasvim novi tip odnosa među ljudima, to jest između organa vlasti i proizvođača; novo državno zakonodavstvo i autoritet pojedinih društveno-političkih ličnosti, u prvom redu Tita; utjecaj omladine, kako muške tako i ženske, naročito nakon povratka s odsluženja vojnog kadra, kao i one koja je zaposlena van sela u industriji; utjecaj škole; utjecaj raznih društveno-političkih organizacija, kao što su SSRN i SKJ itd.

Teško bi bilo postaviti jednu rang-listu utjecaja ovih faktora po njihovoj snazi i kvalitetu, ali u svakom slučaju su dva faktora koji igraju primarnu ulogu u procesu društvenih promjena na terenu Lepenice: socijalistička revolucija i industrijalizacija okolnih rejona, i u vezi sa tim pojavama nove socio-profesionalne kategorije seljaka-industrijskog radnika.

Kao faktori koji su djelovali usporavanjem na tok društvenih i psihološko-idejnih promjena mogli bi se uzeti: nedovoljno razvijen stupan ekonomskih promjena u strukturi same poljoprivrede; pomanjkanje kako oglednih dobara tako i radnih seljačkih zadruga; sitno-sopstvenički posjed, koji apsolutno preovladava na ovom terenu; slaba saobraćajna povezanost Lepenice s okolnim rejonima, poglavito — Gornje Lepenice, s rejonima u koje seljaci odlaze na rad i sa kojima vrše razmjenu svojih proizvoda; mala angažiranost stanovništva Lepenice u toku rata na strani narodnooslobodilačkog pokreta i pomanjkanje domaćih snaga koje bi se aktivnije uklopile u proces izgrađivanja socijalizma na selu; nepostojanje industrijskih postrojenja na samom terenu Lepenice, koja bi samim svojim postojanjem jače djelovala na tokdruštvenih promjena: veliki utjecaj konzervativnih i reakcionarnih snaga na samom terenu, kao što su: utjecaj organizacije katoličke crkve i religije, religioznih predrasuda među muslimanskim stanovništvom; niz slabosti društveno-političkih organizacija na terenu, kao i slabosti komunalnih organa, pri čemu se posebice misli na razdvojenost tih organa i neposrednih proizvođača, barem u rješavanju nekih značajnih društvenih pitanja koja se odnose na proizvođače i potrošače.

I u sferi faktora koji su djelovali usporavanjem na proces društvenih promjena teško bi bilo sprovesti strogo svrstavanje po rang, ali svakako da se po tom djelovanju ističu prije svega slijedeća tri faktora: održavanje sitnosopstveničkog posjeda kao dominantnog uz neznatne promjene u njegovoj strukturi uopće, pomanjkanje industrijskih postrojenja na samom terenu i društveno-politička, kulturna i psihološko-idejna zaostalost stanovništva Lepenice.

Z A K L J U Č A K

OSNOVNE TENDENCIJE KOJE SE ISPOLJAVAJU U PROCESU DALJEG DRUŠTVENOG RAZVITKA LEPENICE

Analiza izloženih elemenata ukazala je na nekoliko izrazitih tendencija koje se ispoljavaju u procesu dalje društvene dinamike rejona Lepenice. Ovdje ćemo ih rekapitulirati u najosnovnijim potezima.

²⁶ U promjeni društvenih odnosa u Lepenici veliku ulogu je odigrala i agrarna reforma izvršena 1919. godine, kojom prilikom je dio zemljišta koje je pripadalo begovima (koji su najčešće živjeli u Sarajevu ili u drugim mjestima i dolazili s vremena na vrijeme u Lepenicu) porazdijeljen seljacima koji su to zemljište obrađivali.

Bitne tendencije koje se ispoljavaju u socijalno-ekonomskoj društvenoj sferi jesu:

a) sve izrazitija tendencija izmjene socijalne strukture stanovništva, i to u pravcu smanjivanja postotka poljoprivrednog stanovništva, a povećavanja nepoljoprivrednog stanovništva; to povećavanje procenta nepoljoprivrednog stanovništva ogleda se u sve izrazitijem porastu radnika, s jedne strane, kao i porastu osoblja u raznim uslužnim službama, s druge; time vidno raste uloga socijalne kategorije seljaka- radnika na čitavoj teritoriji Lepenice;

b) tendencija ka još potpunijoj dezintegraciji porodice, poglavito porodičnih zadruga, djeluje i dalje; ne samo da se ispoljava tendencija ka ukidanju ostataka kućnih zadruga, ka dijeljenju imanja već i tendencija potpunog odvajanja djece poslije sklopljenog braka od roditelja; isto je tako unutar porodice vidna tendencija smanjivanja broja djece;

c) sve izrazitije se ispoljava tendencija migracije iz seoske sredine u gradsku; no ona je u priličnoj mjeri kočena teškoćom dobijanja stana u mjestu rada, s jedne strane, i izvjesnim unutarnjim otporom, to jest izvjesnom nelagodnošću koja se stvara pri odluci o napuštanju zemljišta; možda još nije savladano u punoj mjeri ni osjećanje izvjesne nesigurnosti i nepovjerenja u stalni posao u gradu;

d) tendencija ka mehanizaciji poljoprivrede je dosta spora na čitavoj teritoriji Lepenice, kao i opća tendencija moderniziranja poljoprivrede putem upotrebe umjetnog gnojiva i promjenom kultura;

e) nasuprot tome vrlo jaka tendencija se ispoljava u pravcu izmjene načina života, tj. načina stanovanja, odijevanja i ishrane, u čemu se opaža snažan utjecaj žena; u tome smislu i stavke u porodičnim budžetima sve manje govore o proširivanju posjeda, iako je ta tendencija među dijelom seljaka vrlo izrazita, a sve više ukazuju na to da jača tendencija trošenja budžeta u svrhu podizanja životnog standarda; drugim riječima, podizanje životnog standarda želi se ostvariti više pojačanim prihodima iz industrijskog rada, a manje prihodima koji proizlaze iz ulaganja u poljoprivredu;

f) započeta izmjena kulturnog profila stanovništva Lepenice poslije rata pokazuje i dalje vrlo vidne tendencije, i to: u pravcu sve potpunijeg opismenjavanja, te u pravcu slanja djece dalje u škole i na zanat, a napuštanja poljoprivrede;

g) opaža se vrlo spora tendencija napuštanja religioznih vjerovanja i usvajanja naučnog pogleda na svijet, uprkos djelovanju nekoliko faktora: omladine, seljaka-radnika, nekih društvenih organizacija itd.;

h) slaba tendencija ka aktivnijem učestvovanju u raznim organima društveno-političkog života ispoljava se više-manje u svim selima Lepenice;

i) tendencije u promjeni psihološko-idejne sfere zaostaju za promjenama u društveno-ekonomskom i društveno-političkom području. Zaostajanje teritorije Lepenice na raznim društvenim područjima iza mnogih rejonu u SR BiH uslovalo je da i promjene u psihološko-idejnoj sferi ukazuju na tendenciju sporije dinamike nego što je to u raznim drugim rejonima naše Republike koji imaju razvijeniju društveno-ekonomsku osnovu, kao i razvijenije funkcionisanje komunalnih organa i institucija na terenu, tj. u samim selima.